

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BİR FİKİR AKIMI
OLARAK: MİLLİYETÇİLİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMRULLAH TÜTÜN
21536243012

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ RIZA SAVAŞ

ŞUBAT 2025
BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BİR FİKİR AKIMI
OLARAK: MİLLİYETÇİLİK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMRULLAH TÜTÜN

ORCID: 0000-0002-1232-1800

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ RIZA SAVAŞ

ŞUBAT 2025

BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS ÇALIŞMASI
ETİK BEYANI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum “**Meşrutiyet Döneminde Bir Fikir Akımı Olarak: Milliyetçilik**” başlıklı tezde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 07/02/2025

Emrullah TÜTÜN

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ YAZIM KILAVUZU UYGUNLUK BEYANI

“Meşrutiyet Döneminde Bir Fikir Akımı Olarak: Milliyetçilik” başlıklı yüksek lisans / doktora tezi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır. 07/02/2025

Tezi Hazırlayan

Danışman

Emrullah TÜTÜN
SAVAŞ

Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza

Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Veysel ERAT

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı öğrencisi Emrullah Tütün tarafından hazırlanan “**Meşrutiyet Döneminde Bir Fikir Akımı Olarak: Milliyetçilik**” adlı Yüksek Lisans/ Doktora Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 07/02/2025 tarihinde yapılmış ve tezin oy birliği/ oy çokluğu ile kabul/ red edilmesine karar verilmiştir.

JÜRİ:

İMZA

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza SAVAŞ
(Bitlis Eren Üniversitesi)

.....

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Şaban ÖZTÜRK
(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

.....

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin SEVİNÇ
(Bitlis Eren Üniversitesi)

.....

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun..... tarih ve sayılı kararıyla jüri tarafından kabul edilmiş bu çalışmanın yüksek lisans tezi olarak kabulü onaylanmıştır.

... /... /2025

Prof. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL

Enstitü Müdürü

T.C.
Bitlis Eren Üniversitesi
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BİR FİKİR AKIMI OLARAK: MİLLİYETÇİLİK

Yüksek Lisans Tezi

Emrullah TÜTÜN

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza SAVAŞ

Şubat 2025

ÖZET

Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876 ve 1908 yılları arasında ilan edilen iki meşrutiyetin yürürlükte olduğu bir süreci kapsar. Bu dönemde, farklı fikir akımları Osmanlı toplumu üzerinde etkili olmuştur. Bunlardan biri de milliyetçiliktir. Milliyetçilik, ulusal kimlik ve bağımsızlık düşüncesini merkezine alan bir ideoloji olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda da etkili olmuş ve birçok etnik ve ulusal kimlik hareketinin yükselişiyle birlikte şekillenmiştir. Milliyetçilik, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorlayıcı siyasi, ekonomik ve sosyal koşulların da etkisiyle ivme kazanmıştır.

Meşrutiyet Dönemi'nde milliyetçilik, Osmanlı'nın çok etnik yapıları toplumu içinde farklı etnik ve dini gruplar arasındaki gerilimlerin artmasına yol açmış, bu da söz konusu gruplar arasında ulusal kimliklerin güçlenmesine neden olmuştur. İmparatorlukta yaşayan çeşitli etnik gruplar, kendi ulusal haklarını talep etmeye başlamış ve bu durum, Osmanlı Devleti'nin iç siyasi dengelerini sarsmıştır. Özellikle Türk, Arap ve Kürt milliyetçiliği gibi etnik temelli milliyetçilik akımları bu dönemde önem kazanmış ve Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde milliyetçi hareketler daha da güçlenmiştir.

Milliyetçilik, Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı'nın etnik ve dini grupları arasında ulusal kimlik bilincinin yükselmesine ve bağımsızlık taleplerinin artmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonraki yıllarında yaşanacak çöküşün ve ardından gelen ulus-devletlerin ortaya çıkışının temelini oluşturmuştur.

Anahtar Kavramlar: Milliyetçilik, Fikir Akımı, Osmanlı Devleti, Meşrutiyet Dönemi, Ulusal Kimlik

Republic Of Türkiye
Bitlis Eren University, Graduate School of Education
Department of Public Administration

**NATIONALISM AS AN INTELLECTUAL MOVEMENT DURING THE
CONSTITUTIONAL ERA**

Master's Thesis

Emrullah Tütün

Advisor: Dr. Lecturer Ali Rıza Savaş

ABSTRACT

The Constitutional Era refers to the period in the Ottoman Empire marked by the promulgation of two constitutional regimes in 1876 and 1908. During this period, various intellectual movements significantly influenced Ottoman society. One of the most impactful among them was nationalism. As an ideology centered on national identity and the pursuit of independence, nationalism gained traction within the Empire, shaped by the rise of various ethnic and national identity movements. The ideology was further propelled by the Empire's challenging political, economic, and social conditions.

Nationalism in the Constitutional Era led to heightened tensions among the Empire's ethnically and religiously diverse population, contributing to the strengthening of national identities within these groups. Various ethnic communities within the Empire began to demand national rights, which in turn disrupted the internal political balance of the Ottoman State. Ethnic-based nationalist movements—particularly among Turks, Arabs, and Kurds—gained prominence and expanded across different regions of the Empire.

Nationalism during the Constitutional Era paved the way for a growing awareness of national identity and increasing demands for independence among the Empire's ethnic and religious groups. This process laid the groundwork for the eventual collapse of the Ottoman Empire and the emergence of nation-states in its aftermath.

Keywords: Nationalism, Idea Movement, Ottoman Empire, Constitutional Era, National Identity.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
İÇİNDEKİLER	III
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ	1
Çalışmanın Amacı	9
Çalışmanın Önemi.....	9
Çalışmanın Yöntemi	10
Araştırmanın Soruları	11
Araştırmanın Sunuş Sırası	12

BİRİNCİ BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİK İDEOLOJİSİNE İLİŞKİN KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.Millet ve Milliyetçilik Kavramları	13
1.2.Fransız İhtilali ve Milliyetçilik.....	17
1.3.Milliyetçilik Kuramları.....	20
1.3.1.İlkçi Yaklaşım.....	21
1.3.2.Modernist Yaklaşım.....	22
1.3.3.Etno-Sembolcü Yaklaşım	25

İKİNCİ BÖLÜM

2.MEŞRUTİYET DÖNEMİ FİKİR AKIMLARI	28
2.1.Osmanlı Devleti'nde Ortaya Çıkan Siyasal Akımlar	28
2.1.1.Osmanlıcılık.....	31
2.1.2.İslamcılık	33
2.1.3.Batıcılık	35

2.1.4. Türkçülük	38
2.2. I. Meşrutiyet Dönemi (1876 Tarihli Kanun-i Esasi)	43
2.3. II. Meşrutiyet'in İlanı	45

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK FİKRİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

3.1. Osmanlı'da Milliyetçiliğin Ortaya Çıkış Süreci ve Yayılma Sebepleri.....	50
3.1.1. Milliyetçiliğin Osmanlı'daki Müslüman Topluluklar Üzerindeki Yansımaları	52
3.1.2. Milliyetçiliğin Osmanlı'daki Gayrimüslim Topluluklar Üzerindeki Yansımaları	53
3.2. Meşrutiyet Döneminde Milliyetçiliğin Bir Yansıması Olarak Türkçülük: Siyasal ve Sosyal Etkileri.....	55
3.3. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı'da Milliyetçilik: Liberal Reformlar ve Dini Kimlikler	57
3.4. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e Türk Milliyetçiliğinin Dönüşümü	60
4. SONUÇ	64
KAYNAKÇA	67

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın ortaya çıkış sürecinde pek çok kişinin katkı ve desteği olmuştur. Her şeyden önce, bu çalışmanın her aşamasında bana rehberlik eden, bilgi ve tecrübesiyle yol gösteren, değerli katkılarıyla çalışmamın şekillenmesine büyük destek veren kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Ali Rıza SAVAS'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Akademik yolculuğumda bana ilham veren, eleştirileri ve önerileriyle çalışmamın kalitesini artıran Dr. Öğr. Üyesi Şaban ÖZTÜRK ve Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin SEVİNÇ'e teşekkür ederim.

Bu süreç boyunca sabırları, anlayışları ve sevgileriyle her zaman yanımda olan aileme en derin şükranlarımı sunarım. Onların maddi ve manevi desteği, zorlu zamanlarda en büyük dayanağım olmuştur. Ayrıca, arkadaşlarımın ve dostlarımın moral verici destekleri ve yüreklendirici sözleri, bu süreci daha güçlü atlatmamı sağlamıştır.

Bu çalışmanın, ilgili alanda yapılan araştırmalara katkı sunmasını ve ilgilenen okuyuculara yeni perspektifler kazandırmasını ümit ediyorum.

Emrullah TÜTÜN

Bitlis 2025

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nda, “*millet*” terimi genellikle Müslüman olmayan toplulukları tanımlamak için kullanılmış, tüm Müslümanlar ise “*ümme*” olarak adlandırılmıştır. Bu bağlamda, dinî cemaatleri tanımlamak için “*Rum milleti*”, “*Ermeni milleti*” ve “*Yahudi milleti*” terimleri kullanılmıştır. Sosyolojik açıdan, Arap toplumu ise “*millet*” veya “*şâ'b*” terimlerini benimsemiştir (Çuhadar & Özden, 2022: 5-6). Millet kavramı, ırk, dil ve din gibi unsurların yanı sıra coğrafya, ekonomik menfaatler ve askeri faktörleri de içermekle birlikte, varoluşunu bu unsurların hiçbirine dayandırmaz. Millet, ırk, etnik grup, ümmet, kavim ve halk gibi kavramlar, tarihsel kökenleri birbirinden farklı olsa da benzer anlamlar taşıyan terimlerdir. “*Millet*” kelimesi, Arapça kökenli olup, Türkçede sınıf ve toplum anlamlarında kullanıldığı gibi, din ya da mezhep bağlamında da kullanılır (Develioğlu, 2002: 648). Milliyetçilik, modern dönemin ürünü olan birideoloji olarak ortaya çıkmıştır. Bu kavram, milletlerin oluşumu ve uluslararası sistemdeki büyük dönüşümleri tetikleyen önemli bir ideolojik çerçeve sunmaktadır. Milliyetçilik, bireylerin günlük yaşamlarını etkilediği gibi devletler arası ilişkilerde de geniş bir etki alanına sahiptir. Ancak milliyetçilik kavramı, sınırlarının belirsizliği ve farklı anlamlar taşıması sebebiyle sık sık karıştırılmaktadır. Calhoun ve Balibar gibi düşünürler, milliyetçiliğin kimlik oluşturma süreci ve uluslararası ilişkilerdeki rolünü daha anlaşılır hale getirmiştir. Bu çalışmada, milliyetçilik kavramı, Calhoun (2012: 9-29) ve Balibar (2007: 62-63) gibi düşünürlerin yaklaşımlarından hareketle “*söylem*” bağlamında ele alınacaktır. Milliyetçiliğin, bir söylem olarak nasıl kimlik inşa ettiği ve bu süreçte uluslararası ilişkilerde nasıl bir etkide bulunduğu incelenecektir. 1789 Fransız Devrimi'nin ardından tüm dünyaya yayılan milliyetçilik, siyasi tarihin akışını köklü bir şekilde değiştiren önemli bir ideoloji olmuştur. “Bir millete ait olma bilinci” olarak tanımlanan bu kavram, çeşitli yaklaşımlarla incelenmiştir. Bu yaklaşımlardan biri, milletlerin tarih boyunca var olduğunu savunan “ilkçi yaklaşım”dır (Bilgenoğlu, 2006: 1-2). Hobsbawm'ın (2010: 17-19) belirttiği üzere, bu kavramlar arasındaki kesin sınırları ayırmak çoğu zaman mümkün değildir. Millet kavramı ve türevleri, terminolojik olarak 18. Yüzyıldan itibaren akademik incelemelere konu olmuştur.

19. Yüzyılda toplumsal dinamikleri şekillendiren temel akımlardan biri milliyetçiliktir. Liberalizmin birey için öngördüğü özgürlük kavramı, zamanla milletlerin özgürlüğü olarak algılanmıştır. Bu durum, bireyin yerine milletin ön plana

çıkmasına ve milli bilincin gelişmesine neden olmuştur. Milli bağımsızlık, birlik ve içte dışta milli egemenlik, milliyetçiliğin ana hedefleri arasında yer almıştır (Hurç, 1997: 271-272). 1865 yılında kurulan Yeni Osmanlılar Derneği, basın yoluyla hedeflerine ulaşamayacaklarını fark eden bir grup aydın tarafından teşkil edilmiştir. Ülke içinde başarı elde edemeyen bu aydınlar, çalışmalarına Avrupa’da devam etmişlerdir (Sander, 2012: 583). Yeni Osmanlılar, dış politikada bağımsız bir yönelim benimsemiş ve meşruti bir rejimin kurulmasını hedeflemişlerdir (Tunaya, 2016: 57). Grubun önde gelen isimlerinden Namık Kemal, özellikle hürriyet ve vatanseverlik fikirlerinin yayılmasında etkili birdüşünür olarak dikkat çekmiştir (Ortaylı, 2018: 271).

Osmanlı İmparatorluğu’nda millet kavramıyla ilgili tartışmalar, Türk Milleti kavramının benimsenmesiyle sonuçlanmamış ve milliyetçiliği Türkçülük olarak şekillendirmiştir. Özellikle Balkan Savaşları sonrası İttihad ve Terakki yönetimi tarafından benimsenmesiyle Türkçülük hareketi yükselişe geçmiştir. Bu hareket, kendisinden önce ortaya çıkan Osmanlıcılık ve İslamcılık düşünceleri arasında bir sentez oluşturmaya çalışmıştır. Hüseyinzade Ali Turan, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp gibi aydınların öncülüğünde gelişen Türkçülük, İkinci Meşrutiyet döneminde İttihatçıların devleti kurtarma politikalarında önemli bir rol oynamıştır (Yetim, 2008: 65).II. Abdülhamid döneminde aydınlar, Türk varlığını yeniden kavramaya ve ifade etmeye yönelmişlerdir. Bu dönemde, dünya çapında milliyetçiliğin yükselmesiyle birlikte “*Asır milliyetçilik asrıdır*” düşüncesi yaygınlaşmıştır. Ancak Türkçülük, Osmanlı Devleti’nin zarar görebileceği endişesiyle eleştirilmiştir. Türk milliyetçiliğine yönelik eleştiriler arasında, diğer etnik grupların da kendi milliyetçilik hareketlerine yönelebileceği ve bu durumun Osmanlı birliğini parçalayabileceği endişesi ön plana çıkmıştır. Buna karşın, Kırımlı Gaspıralı İsmail milliyetçiliğin Osmanlı tarihinde yeni olmadığını ve bir sonuçtan çok bir sebep olduğunu belirtmiştir. Gasprinski, “*Onların ulusçuluğu yeni bir şey değildir. Kürt ulusçuluğu başlayalı onbeş yıl oldu. Arap ulusçuluğu yirmi yıl önce başladı. Arnavut ulusçuluğu başlayalı otuz yıldan fazla zaman geçti. Ermeni ulusçuluğu en az kırk, Bulgar ulusçuluğu altmış, Yunan ulusçuluğu seksen yıllık olmuştur.*” şeklinde ifade etmiştir (Berkes, 2018: 437). Yeni Osmanlılar, Batılılaşma yanlısı olmalarına rağmen batının tüm unsurlarını benimsememiş ve geleneksel yapıları koruma taraftarı olmuşlardır. Onlara göre, ülkenin kurtuluşu için Batı’dan bazı örnekler alınmalı, ancak tam anlamıyla Batılılaşma gerçekleşmemelidir. Milliyetçilik akımı, Osmanlı İmparatorluğu’nu da derinden etkilemiş ve 19. Yüzyılda devlet içinde farklı ulusal

kimliklerin güçlenmesine yol açmıştır. Bu süreç, Osmanlı aydınlarını yeni siyasi reform arayışlarına yönlendirmiştir. II. Meşrutiyet dönemi de bu gelişmelerin bir sonucu olarak, Yakınçağ Türk tarihinin önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun önceki yenileşme çabalarının bir devamı olarak görülmeli ve uzun soluklu bir Batılılaşma sürecinin sonucu olarak değerlendirilmelidir. Meşrutiyet, yalnızca siyasi alanda değil, toplumsal yapıda da köklü değişimlere yol açmış; bu süreç, milliyetçiliğin temellerini atmış ve milli bir edebiyat ve düşünce hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemin, Türk devrim tarihini anlamak açısından büyük önemi bulunmaktadır (Ünal, 2023: 13). Bu dönemde, “vatan” ve “millet” kavramları da önem kazanmaya başlamıştır (Tunaya, 2016: 59). Yeni Osmanlılar, ülkelerinde meşruti bir yönetim kurma hedefini paylaşımlarına rağmen, bu hedefe nasıl ulaşılacağı konusunda farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Avrupa’da faaliyet gösterecek bir alan bulamayan bu grup, zamanla dağılmıştır. Tanzimat döneminin sonu, 1871’de Ali Paşa’nın ölümüyle gelmiştir; ancak Osmanlı Devleti’nin kurtuluşu için yeni fikirler ortaya atılmaya devam etmiştir. Bu fikirlerden biri, ülkenin federal bir yapıda yönetilmesi düşüncesidir ve bu görüşü savunan en önemli kişi, vilayet yönetiminde deneyim kazanmış bir devlet adamı olan Mithat Paşa olmuştur. Mithat Paşa, meşruti yönetim sistemini destekleyen önemli bir figür olarak Osmanlı siyasi tarihinde yerini almıştır (Berkes, 2018: 310). Balkan milliyetçiliğinin yol açtığı isyanlar, Osmanlı hükümetinin etkisiz müdahaleleri ve Sultan’ın tutumundaki belirsizlikler, ekonomik sorunlarla birleşince, Mithat Paşa’nın aceleci kararlarına zemin hazırlamış ve bu süreç, Sultan Abdülaziz’in tahtan indirilmesiyle sonuçlanmıştır (Ramsour, 2001: 16). Mithat Paşa, Sultan Abdülaziz’in kabul etmediği anayasa taslağına karşı harekete geçerek, 30 Mayıs 1876’da Şeyhülislam tarafından çıkarılan bir fetva ile Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesini ve kardeşi V. Murad’ın tahta çıkarılmasını sağlamıştır. Bu hamle ile amaçlanan, genç padişahın yenilikçi bir tutum benimseyerek ülkede hak ve özgürlüklerin kabul edilmesini sağlamasıydı. Ancak bu olay, Mithat Paşa’nın yeni bir anayasa hazırlığına girişmesine de yol açmıştır (Engelhardt, 2017: 340). Abdülaziz’in ölümü ve kabine toplantısında Hüseyin Avni Paşa’nın öldürülmesi, yeni padişah V. Murad’ı derinden etkilemiş ve onun zihinsel olarak zayıflamasına neden olmuştur. Ülkenin iç ve dış sorunlarının giderek derinleşmesiyle birlikte, doktorlar Sultan’ın iyileşemeyeceğini öngörmüş ve meşrutiyeti ilan edecek bir padişahın tahta çıkması kaçınılmaz hale gelmiştir (Lewis, 2022: 161). Bu süreçte, II. Abdülhamid’in tahta çıkmasıyla reform umutları, Mithat Paşa ve arkadaşları tarafından taşınmıştır. Ancak,

Sultan'ın anayasa fikrine sıcak baktığı düşünülse de otoritesini paylaşma niyetinde olmadığı kısa sürede anlaşılmıştır. Mithat Paşa'nın önderliğinde hazırlanan anayasa taslağı, Sultan'ın tek taraflı yetkilerini güvence altına alacak maddelerle zenginleştirilmiştir. Bu düzenlemeler, anayasa ilkesine aykırı olmasına rağmen, hem iç hem de dış baskılar altında kabul edilmiştir. Kanun-u Esasi, 23 Aralık 1876'da ilan edilmiş, ancak bu anayasa, bir dönemin başlangıcından ziyade Sultan'ın otoritesini pekiştirmiştir (Berkes, 2018: 332-333). Mithat Paşa, Kanun-u Esasi'nin hazırlanmasında önemli bir rol oynamış olmasına rağmen, Sultan II. Abdülhamid, önceki padişahların tahtan indirilmesinde etkili olan bir kişiyi yanında istememiştir. Yine de Mithat Paşa'nın tecrübelerinden yararlanmak isteyen Sultan, onu Tersane Konferansı'na katılmaya davet etmiştir. Ancak konferanstaki başarısızlık, Mithat Paşa'nın vezaretten uzaklaştırılması ve 5 Şubat 1877'de Kanun-u Esasi'nin 113. maddesi uyarınca sürgüne gönderilmesine yol açmıştır. Bu olayın ardından Sultan II. Abdülhamid, seçimlerin yapılmasını ve Osmanlı Devleti'nin ilk parlamentosunun kurulmasını kararlaştırmıştır. Kanun-i Esasi'nin belirlediği şartlara göre oluşturulan parlamento, Mebusan Meclisi ve Âyan Meclisi olmak üzere iki bölümden oluşmuştur. Mebusan Meclisi, iki aşamalı seçimle belirlenen milletvekillerinden oluşurken, Âyan Meclisi, padişah tarafından atanan üyelerden meydana gelmiştir. Kanun-u Esasi, Sultan'a geniş yetkiler vererek vekilleri atama, meclis toplantılarına çağırma, kararları veto etme ve meclisi gerektiğinde tatil etme hakları tanımıştır (Georgeon, 2018: 82-83).

Osmanlı Devleti'nin demokrasi yolunda attığı önemli adımlardan biri olan bu meclislerin kuruluşu, ülkenin demokratik gelişimi açısından önemli bir dönemeçtir (Akşin, 2007: 59). Ancak Rus Harbi'nin başlaması, Sultan II. Abdülhamid'e meclisi feshetme fırsatı vermiş ve meclis, 1908'e kadar kapalı kalmıştır. Bu durum, Jön Türkler'in Sultan II. Abdülhamid'i devirmek ve meşruti bir yönetim kurmak amacıyla harekete geçmesine neden olmuştur. Ancak Jön Türkler, siyasal bir planları olmaksızın yalnızca Sultan'ın tahtan inmesini istemekteydiler (Kuran, 1945:12). Sultan II. Abdülhamid'in dönemi, başarısız girişimlerin ardından 33 yıl boyunca Osmanlı Devleti'nde siyasi ve sosyal alanda önemli gelişmelere sahne olmuştur. İslam dünyasında halife olarak kabul edilmesi, Batı'ya karşı Pan-İslamcı bir duruş sergilemesine yol açmıştır. Bu durum, Jön Türkler dahil birçok kişi tarafından saygı görmesine neden olmuştur. II. Abdülhamid, merkeziyetçi bir lider olarak bürokrasiyi yeniden yapılandırmış, devlet kontrolünü sağlamak amacıyla telgraf hatlarını

genişletmiş ve hafiye teşkilatını kullanmıştır. Eēitim alanında da 6nemli adımlar atarak m6lkiyelerin kurulmasını saēlamıř ve orduyu g6çlendirmiştir. Ekonomik olarak zor bir d6nemde tahta ge7en II. Abd6lhamid, Osmanlı'nın bor7larını azaltmak ve ekonomiyi canlandırmak i7in 7eşitli 7abalar g6stermiştir (Berkes, 2018:344-345). II. Abd6lhamid d6nemi, basın 6zerinde uygulanan yoēun sans6r politikalarıyla dikkat 7eken bir s6re7 olmuştur. Bu d6nemde, muhalif sesleri kontrol altına almak ve devlet otoritesini pekiştirmek amacıyla basına y6nelik sıkı denetimler uygulanmış, gazetelerde zararlı olarak deēerlendirilen i7erikler sans6rlenmiştir (Akşın, 2007: 64). Sans6r politikası, II. Abd6lhamid'in merkeziet7i y6netimini g6çlendirmesine katkıda bulunmuş olmakla birlikte, muhalif d6ř6ncelerin yayılmasını tamamen engelleyememiştir. Bu s6re7te, Osmanlı toplumunda laiklik ve modernleşme talepleri y6kselmeye başlamış ve bu talepler, 1889 yılında Mekteb-i Tıbbiye 6ērencileri tarafından kurulan İttihad-ı Osmani Cemiyeti ile somut bir zemine oturmuştur. İttihad-ı Osmani Cemiyeti, J6n T6rk hareketinin etkisi altında gelişmiş ve zamanla Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne d6n6řm6řt6r. Cemiyetin kurucuları arasında İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İşhak S6kuti, Mehmet Reşit ve H6seyinzade Ali gibi aydınlar yer almıştır (Tunaya, 2016: 20). Bu d6ř6nce 6nderleri, Batı tarzı eēitim almış ve modernleşme ideali 7er7evesinde birleşmişlerdir. Onların temel yaklaşımı, Osmanlı Devleti'nin i7indeki ayrılık7ı milliyet7i akımların devletin par7alanmasına yol a7abileceēi endişesi 6zerine şekillenmiştir. Bu baēlamda, İttihad-ı Anasır (Unsurların Birliēi) fikrini benimseyerek, Osmanlı Devleti'nin t6m unsurlarını bir arada tutacak bir demokratik y6netim modelinin benimsenmesi gerektiēini savunmuşlardır (Z6rcher, 2005: 141).

1902'de Paris'te d6zenlenen kongrede, Osmanlı'ya dış m6dahale konusu 6zerinde bir anlaşmaya varılamamış ve cemiyet ikiye ayrılmıştır. Ancak 1907'deki ikinci kongrede g6r6ř ayrılıklarını bir kenara bırakarak, parlamenter sistemin kurulması amacıyla iş birliēi kararı alınmıştır (Lewis, 2022: 199). Osmanlı subayları ve aydınları, Selanik merkezli bir cemiyet oluşturarak Paris'teki 6yelerle birlikte g67lerini artırmış ve fikirlerini genişletmişlerdir. Bu birlik, giderek daha g67l6 hale gelmiş ve Osmanlı Devleti 6zerindeki etkilerini artırmıştır. 1905-1906 yıllarında meydana gelen olaylar, T6rk kamuoyunda derin etkiler bırakmıştır. Rusya'da yaşanan huzursuzluklar, mutlakiet7i y6netimi reformlara zorlayarak yeni siyasi d6zenlerin kapılarını aralamış; aynı d6nemde İran'da da protestolar sonucunda şah, temsili bir meclis kurma kararı almıştır. T6rkiye'de de benzer şekilde, devrimci hareketlerle meclis kurma 7abaları

gözlemlenmiştir. Ancak, siyasi fikirlerin halk desteği ve kitlesel eylemler olmadan başarıya ulaşması mümkün değildi. 1908 Devrimi, aydınlar ve subaylardan oluşan bir kadro tarafından gerçekleştirilmiştir (Birecikli, 2008:212-214). II. Abdülhamid döneminde, İngiltere Kralı ve Rus Çarı, Osmanlı topraklarının paylaşılması konusunda Reval’de görüşmeler gerçekleştirmiştir. Sultan II. Abdülhamid’in bu gelişmelere kayıtsız kalması, Manastır’daki İttihatçı subaylar arasında protestolara yol açmıştır. Bu süreçte, daha önce fikirlerini ifade eden İttihat ve Terakki Cemiyeti, eyleme geçerek Sultan’a bağlı devlet adamlarına suikast düzenlemeye başlamıştır. Selanik şubesinin üyeleri olan Enver Bey ve Talat Bey’in öncülüğünde başlayan muhalefet, subaylar ve askerler arasında isyanlara neden olmuştur. İstanbul’dan gönderilen nasihat heyetleri ise etkisiz kalmıştır. Enver Bey, kuvvetleriyle birlikte dağa çıkmıştır (Vatandaş, 2008:53-54). Enver Bey’in bu eylemi, Kolağası Resneli Niyazi Bey’i de etkileyerek, 3 Temmuz 1908’de yaklaşık 100 kişiyle birlikte dağa çıkmasına ve isyan etmesine yol açmıştır. Bu hareket, II. Meşrutiyet’in ilan edilmesindeki ilk fiili adım olarak kabul edilmektedir (Artuç, 2008: 70-71). Manastır’daki halkın cesareti ve meşrutiyet talepleri, 23 Temmuz 1908’de meşrutiyetin ilan edilmesine zemin hazırlamış; bu da Sultan II. Abdülhamid’in 24 Temmuz 1908’de Kanun-u Esasi’yi yürürlüğe koymak zorunda kalmasına neden olmuştur. Böylece II. Meşrutiyet dönemi başlamıştır (Burak, 2003: 302).

Meşrutiyet’in ilanı, Osmanlı İmparatorluğu’nda büyük bir sevinçle karşılanmış, halk sokaklarda coşkuyla kutlamalar yapmıştır. Yeniden yürürlüğe giren anayasa, devletin çağdaşlaşması adına yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmiştir. Bu dönemde, padişahın yetkileri sınırlanmış ve seçilmiş bir yasama organı olan Bakanlar Kurulu sorumluluk üstlenmiştir. II. Meşrutiyet’in getirdiği umutlar, ülkenin yenilenme sürecinde önemli bir rol oynamıştır (Kolukırmık, 2014: 103). Anayasal yönetimin uygulanabilmesi için meclisin toplanması gerekiyordu. İktidarı ele geçirme gibi bir amacı olmayan İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, 1908 seçimlerinde Meclis-i Mebusan’da çoğunluğu kazanarak anayasal düzenin yolunu açmışlardır. Başlangıçta kültürel bir oluşum olarak ortaya çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti, zamanla siyasete daha fazla yönelmiş ve iç eleştiriler ile anlaşmazlıklara yol açmıştır (Karpas, 2010:103). İttihat ve Terakki, zamanla tek parti haline gelerek muhalif grupları sindirmiş ve baskı uygulamış, parti içindeki genel merkez ise parlamentonun yerini almış, böylece parti içinde tek söz sahibi olmuştur (Tanör, 1990: 26).

İttihat ve Terakki, 1913’te Mebusan Meclisi’nde tam kontrolü ele geçirerek bir

hükümet darbesi gerçekleştirmiştir. 1914'e kadar iktidarı elinde tutan bu grup, savaşın başlamasıyla meclisi askıya almış ve savaşın sona ermesiyle birlikte kendini feshetmiştir (Karpata, 2010:34). II. Meşrutiyet dönemi, uzun sürmesine rağmen yönetimdeki başarısızlıklar ve hayal kırıklıklarıyla sonuçlanmıştır. İttihat ve Terakki üyeleri iktidarı ele geçirmiş olsalar da, yönetim konusunda ciddi bir belirsizlik yaşamışlardır. İç ve dış sorunlarla mücadele ederken modernleşme adımları atılmış; anayasa değişiklikleriyle meşrutiyet rejimi güçlendirilmiştir. Bu dönemde sansür ve keyfi tutuklamaların kaldırılmasıyla birlikte demokratik ilkelerin temelleri atılmıştır (Birecikli, 2008: 218-219). II. Meşrutiyet döneminde getirilen önemli yeniliklerden biri Milli Hâkimiyet ilkesidir. Bu ilke, Sultan'ın yönetim yetkilerini sembolik hale getirmiş ve yasama yetkisini meclise, yürütme yetkisini ise hükümete devretmiştir (Kodaman, 1993: 49-50). II. Meşrutiyet, 24 Temmuz 1908'de ilan edilmiştir ve arkasında modernleşme yanlısı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti bulunuyordu. II. Abdülhamid döneminin sosyo-kültürel zemininde ortaya çıkan bu dönem, bazıları tarafından istibdat (baskıcı) dönemi olarak adlandırılan bir sürecin ardından gelmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı, özgürlük ortamının doğmasına neden olmuş, insanlar fikirlerini daha rahat ifade etme ve tartışma imkanı bulmuştur (Akdaş, 2016: 31-32). II. Meşrutiyet'in ilanı, İttihatçı subayların 3. ve 2. Ordular içerisindeki faaliyetlerinin bir sonucu olarak görülmektedir (Bakırcı, 2001: 20). Bu dönemde kadın ve aile meseleleri, tesettür, nüfus planlaması, kadın eğitimi, hürriyet, adalet ve eşitlik gibi sosyolojik konular yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Ayrıca görücü usulü evlilik ve çok eşlilik gibi konular da bu dönemde gündemde yer almıştır. Bu tartışmalar önce edebi eserlerde, ardından ise dergi ve gazetelerde geniş kitlelere ulaşarak sürdürülmüştür. II. Meşrutiyet dönemi, bu bağlamda, önemli fikir çatışmalarına sahne olmuştur (Akdaş, 2016: 9).

II. Meşrutiyet döneminde, her kesim bu yeni düzenden aynı derecede memnun değildi. Muhafız grupları, 31 Mart Vakası olarak bilinen isyanı başlattılar. Bu isyan, Selanik'ten gelen Hareket Ordusu tarafından bastırılmış ve II. Abdülhamid, isyandaki rolü nedeniyle tahttan indirilmiştir (Aşçı, 2018: 36). 31 Mart Vakası sonrasında, II. Abdülhamid'in yönetiminden duyulan memnuniyetsizlik daha da artmıştır. Fetva Emni Nuri Efendi ve Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin Efendi, çeşitli gerekçelerle meclise gitmek istememişler, fakat Talat Paşa tarafından zorla götürülmüşlerdir. Mecliste yapılan oylama sonucunda, Abdülhamid'in tahttan indirilip yerine Mehmed Reşad'ın getirilmesine karar verilmiştir (Turgaz, 2020:55-56). Tanzimat döneminde, Osmanlı

aydınları devletin yönetimine karşı eleştirel bir tutum sergilemeye başlamışlardır. Yeni Osmanlılar Cemiyeti, bu karşıtlığın önemli bir temsilcisi olmuş ve II. Abdülhamid’i II. Meşrutiyet’i ilan etmeye zorlamıştır. Osmanlı aydınları, Batı ile olan ilişkileri ve Fransız İhtilali’nin getirdiği milliyetçilik düşüncesine olan yakınlıkları nedeniyle bu düşünceleri benimsemeye başlamışlardır (Karataş, 2009: 6). II. Abdülhamid, I. Meşrutiyet’in askıya alınması ve Meclis-i Mebusan’ın feshedilmesi kararını aldığı anda, hem iç hem de dış eleştirilerle karşılaşmıştır. Ancak Abdülhamid, Osmanlı Devleti’nin sürekli var olacağına olan inancı ile iç ve dış güçlere karşı mücadele ederek, o dönemin koşulları altında “*hasta adam*” olarak adlandırılan Osmanlı İmparatorluğu’nun uzun bir süre daha varlığını sürdürmesini sağlamıştır (Karal, 1995:289).

Osmanlı İmparatorluğu’nda milliyetçilik, Türk kimliği ve bilincine rağmen modern anlamda etkili bir ideoloji haline gelmemiştir. Milliyetçi ideoloji, devletin birliğini korumak ve nüfusunu homojenleştirmek amacıyla tedbir olarak düşünülmüştür. Bu çabalar, genellikle 19. Yüzyılın başlarından itibaren modernleşme girişimleriyle ilişkilendirilmiştir. Kentli orta sınıfın yeterince oluşmadığı Osmanlı’da, bu rol aydınlar ve bürokratlar tarafından üstlenilmiştir (Özberk, 2019: 168). Osmanlı’nın çoklu millet yapısı ve etnik çeşitliliği, araştırmacıların ve yazarların düşüncelerini farklı kategorilere ayırmalarına neden olmuştur (Ababakr, 2020: 22).

Avrupa, özellikle Fransa ve İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne siyasi reformları teşvik ederek müdahale etmesi, Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde savaşlar, ticaret ilişkileri ve reform girişimleri milliyetçilik akımını etkilemiştir. Osmanlı Devleti’nin birçok yerel ayaklanma ve dış müdahaleyle karşı karşıya kalması, Balkan Savaşları gibi çatışmaların yaşanması, devletin gücünü zayıflatmıştır. Bu süreçte Osmanlı Devleti, Kıbrıs’ı İngilizlere, Tunus’u Fransızlara ve Mısır’ı İngilizlere bırakmak zorunda kalmıştır (Göçek, 2008: 65-67). Türk kimliğinin gelişimindeki süreç, çeşitli sosyal kırılmalar ve olaylarla şekillenmiştir. Bu süreçte Türkçülüğün temel kaynaklarından biri olarak beliren bu kırılmalar, Türk kimliğinin farklı yönleri evrilmesine katkı sağlamıştır (Yalçı, 2015: 22-24). Meşrutiyet Dönemi’nde ortaya çıkan milliyetçilik akımı, Osmanlı İmparatorluğu’nun siyasi, toplumsal ve kültürel yapısını derinden etkileyen önemli bir olgu olarak öne çıkmıştır. Bu dönem, özellikle II. Meşrutiyet’in ilanı (1908) Osmanlı toplumunda önemli fikirselleşme ve toplumsal değişimlere tanıklık etmiştir. Meşrutiyet Dönemi’nde milliyetçilik üzerine yapılacak bir akademik çalışmanın amacı, bu dönemdeki milliyetçilik akımının

doğasını, etkilerini ve toplumsal dinamiklerini anlamak ve değerlendirmektir.

Bu çalışma, dönemin siyasi ve toplumsal bağlamını analiz ederek milliyetçilik akımının kökenlerini ve gelişimini açıklığa kavuşturmayı hedeflemektedir. Ayrıca, milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı toplumunda nasıl yayıldığını, hangi gruplar tarafından benimsendiğini ve nasıl bir etki yarattığını belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, tarihî belgelerin incelenmesi, akademik literatürün gözden geçirilmesi ve uygun araştırma yöntemlerinin kullanılmasıyla kapsamlı bir analiz yapılması gerekmektedir. Bu çalışma, Meşrutiyet Dönemi'nin önemli bir ideolojik akımı olan milliyetçiliğin anlaşılmasına katkıda bulunmanın yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nun dönemsel dönüşümünün daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Çalışmanın Amacı

Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli siyasi ve toplumsal değişimlerin yaşandığı bir dönemdir. Bu süreçte ortaya çıkan milliyetçilik akımı, hem Osmanlı İmparatorluğu'nun iç dinamiklerini hem de dış etkileri etkileyen kritik bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Meşrutiyet Dönemi'nde milliyetçilik akımının incelenmesi, bu düşüncenin nasıl oluştuğunu, hangi koşullar altında geliştiğini ve nasıl yayıldığını anlamak açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışma, Osmanlı toplumundaki farklı dinamiklerin ve milliyetçilik düşüncesinin nasıl evrildiğinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Siyasi ve toplumsal etkilerin analizi, Meşrutiyet Dönemi'nde milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi ve toplumsal yapıyı nasıl etkilediğini ortaya koymayı hedeflemektedir. Milliyetçilik, toplumsal, siyasi ve sosyal alanlarda önemli bir tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Tanımların çeşitliliği ve farklı milliyetçi oluşumların varlığı bu tartışmaların temelini oluşturmaktadır. Bu çalışmada, millet kavramı ile ilgili tarihsel süreçte oluşmuş farklı terimlerin benzerlikleri ve ayrıştıkları noktalar detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Çalışmanın Önemi

Meşrutiyet Dönemi'nde yükselen milliyetçilik akımı, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde belirleyici bir unsur olmuştur. Bu dönemde, siyasi istikrarsızlık, toplumsal huzursuzluk ve ekonomik zorluklar, milliyetçi hareketlerin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı yönetimi, devletin çok etnikli yapısını koruma çabası içinde olsa da milliyetçilik, farklı topluluklar arasında ayrışmayı hızlandırmış ve ulusal kimlik bilincini pekiştirmiştir. Dolayısıyla, Meşrutiyet

Dönemi'ndeki milliyetçilik hareketlerinin analizi, Osmanlı Devleti'nin modern ulus-devletlere dönüşüm sürecinin anlaşılması açısından kritik bir öneme sahiptir.

Meşrutiyet Dönemi'ndeki milliyetçilik düşüncesi, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki düşünsel temellerin oluşturulmasında etkili bir rol oynamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesi ve yeni bir devletin kurulması sürecinde, milliyetçilik ideolojisi, ulusal birliği ve kimliği güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu dönemin anlaşılması, günümüz Türkiye'sinin temellerini oluşturan düşünsel, siyasi ve kültürel dinamikleri anlamamıza zemin sağlamaktadır. Milliyetçiliğin etkisi sadece siyasi arenada değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel değişimlerde de belirgin olmuştur. Osmanlı toplumunda çeşitli etnik gruplar arasındaki ilişkilerde ve kültürel dinamiklerde meydana gelen değişiklikler, milliyetçilik akımının etkileriyle şekillenmiştir. Bu değişimlerin anlaşılması, Meşrutiyet Dönemi'nin genel toplumsal ve kültürel dinamiklerinin çözümlemesine yardımcı olarak, tarihsel bir bağlamda bu dönemin değerlendirilmesine katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda, II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ortaya çıkan reformların, milliyetçilik düşüncesinin yayılmasında nasıl bir rol oynadığını değerlendirmek önemlidir. Önemli akımlar ve temsilcilerin incelenmesi, Meşrutiyet Dönemi'nde etkili olan milliyetçilik düşüncesinin öncülerini anlamak ve onların fikirlerini detaylı bir şekilde ele almak açısından önemlidir. Bu temsilcilerin düşünce sistemleri, Osmanlı toplumunda nasıl bir etki bıraktı ve milliyetçilik düşüncesinin nasıl evrildiği konusunda bilgi sağlar. İmparatorluktaki çeşitli etnik ve dini gruplar arasındaki ilişkilerin analizi, milliyetçilik akımının Osmanlı İmparatorluğu'nda çoklu kimliklere sahip toplum üzerindeki etkilerini anlamak adına önemlidir. Bu bağlamda, milliyetçilik düşüncesinin etnik ve dini gruplar arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiği ve değiştirdiği üzerine odaklanmak, dönemin toplumsal dinamiklerini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu araştırmada doküman analizi yöntemi tercih edilmiştir. Bunun temel sebebi, literatürde yer alan akademik çalışmaların büyük çoğunluğunun Meşrutiyet Dönemi'nde milliyetçilik akımını anlamada tarihsel doküman analizine dayalı olmasıdır. Milliyetçilik kavramının tarihsel bağlam içindeki dönüşümünü açıklayabilmek için farklı kaynaklardan elde edilen belgeler incelenmiş, dönemin milliyetçilik anlayışını şekillendiren temel fikir akımları ve temsilcileri üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede akademik makaleler, araştırma raporları ve tarihsel dokümanlar incelenerek, farklı

perspektiflerin karşılaştırmalı analizi yapılmıştır. Araştırma yöntemi ve deseninin belirlenmesinin ardından, veri toplama ve verilerin analizi aşamaları gelmektedir. Nitel araştırmalarda, veriler genellikle gözlem, görüşme ve doküman incelemesi yoluyla toplanmaktadır (Berg & Lune, 2015; Merriam, 2009). Veri toplama sürecini, toplanan bilgilerin sistematik bir şekilde analiz edilmesi takip etmektedir. Miles ve Huberman'a (1994) göre nitel veri analizi üç temel aşamadan oluşmaktadır: verilerin toplanması, verilerin düzenlenmesi ve gösterilmesi, sonuç çıkarma ve doğrulama. Nitel veri analizinde betimsel ve içerik analizine ek olarak söylem analizi ve doküman analizi gibi yöntemler de kullanılmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2016).

Meşrutiyet Dönemi'nde milliyetçilik düşüncesinin nasıl geliştiğini ve Osmanlı toplumundaki etkilerini daha iyi kavrayabilmek için toplumsal ve kültürel analizler gerçekleştirilmiştir. Bu analizler, milliyetçiliğin etnik ve dini gruplar arasındaki ilişkilerde nasıl değişimlere yol açtığını anlamada önemli bir rol oynamaktadır. Milliyetçilik akımının ortaya çıkışı ve gelişim süreci, bu düşüncüyü savunan temsilcilerin eserleri üzerinden kapsamlı bir şekilde değerlendirilmiştir. Böylece, dönemin entelektüel tartışmaları ve siyasal atmosferi, tarihsel bağlamda bütüncül bir şekilde ele alınarak Meşrutiyet Dönemi'nde milliyetçiliğin çok yönlü doğası daha ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Bu yöntemsel çerçeve, milliyetçilik akımını derinlemesine ve çok boyutlu bir şekilde analiz etmeyi sağlamaktadır. Doküman analizine dayalı bu çalışma, Meşrutiyet Dönemi'ndeki milliyetçiliği sadece siyasi ve ideolojik yönleriyle değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel dinamikler açısından da ele alarak daha geniş bir perspektif sunmayı hedeflemektedir.

Araştırmanın Soruları

Araştırmada, Meşrutiyet Döneminde Bir Fikir Akımı Olarak Milliyetçiliğin etkilerine ilişkin şu sorulara cevap aranmaktadır:

1. Fransız İhtilali etkisiyle ortaya çıkan Milliyetçilik Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı'nın dağılış sürecine herhangi bir etkide bulunmuş mudur?
2. Türk Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nin siyasi ve toplumsal dönüşümünde bir etkisi söz konusu mudur?
3. Meşrutiyet Döneminde yükselmeye başlayan Türk Milliyetçiliği yeni Türk Devletinin kuruluşuna etkide bulunmuş mudur?

Araştırmanın Sunuş Sırası

Araştırma Giriş ve Sonuç dâhil olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümü; araştırmanın konusu, önemi, amacı, yöntemi, araştırma soruları ve sunuş sırası olmak üzere tanıtıcı bilgileri kapsamaktadır. Aynı zamanda bu bölüm araştırmanın genel bir kapsamını yansıtmaktadır. İkinci bölümde ise Milliyetçilik ideolojisine ilişkin kavramsal çerçeve ortaya konulmuştur. Daha sonraki üçüncü bölümde Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımları olan Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık ve Türkçülük fikir akımlarının ortaya çıkış süreci anlatıldıktan sonra meşrutiyet ve anayasal süreç ile ilgili bilgi ve değerlendirmeler ortaya konulacaktır. Dördüncü Bölümde ise Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik fikrinin doğuşu ve gelişimi analiz edilmeye çalışılmıştır. Son bölüm olan beşinci bölümde ise Fransız İhtilali etkisiyle ortaya çıkan Milliyetçiliğin Meşrutiyet ile birlikte Osmanlı'nın dağılış sürecine etkileri, Türk Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nin siyasi ve toplumsal dönüşümü ile yeni Türk Devletinin kuruluşuna etkisi ile ilgili olarak elde edilen bulgular çerçevesinde analizler yapılmış ve değerlendirmeler ortaya konulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. MİLLİYETÇİLİK İDEOLOJİSİNE İLİŞKİN KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İkinci bölümde, milliyetçilik kavramının tarihsel ve kuramsal temelleri ele alınacaktır. Fransız İhtilali'nin milliyetçilik üzerindeki etkileri, millet ve milliyetçilik kavramlarının tanımları ve bu kavramların gelişimi incelenecektir. Ayrıca, İlkçi, Modernist ve Etno- Sembolcü yaklaşımlar üzerinden milliyetçilik kuramları tartışılacaktır. Bu bölüm, milliyetçiliğin farklı perspektiflerden anlaşılmasını sağlamayı hedeflemektedir.

1.1. Millet ve Milliyetçilik Kavramları

İngilizce “*nation-national-nationalism*” terimleri, Türkçeye “*millet-milli-milliyetçilik*” veya “*ulus-ulusal-ulusalcılık*” gibi karşılıklarla çevrilmiş, ancak genellikle milliyetçilik (nationalism) ve ulusçuluk (nationism) olarak kullanılmaktadır (Çilliler, 2015: 48). Millet kavramı, bir grubun üyelerini ortak kültürel ve siyasi bağlarla bir araya getiren, tek bir siyasi topluluk içinde birleştiren bir olgudur. Smith'e göre milliyetçilik, şu beş şekilde tanımlanabilir. (Smith, 2017b:31-33). Millet kavramı, tarih boyunca farklı tanımlamalarla ele alınmış olsa da genel çerçevede dil, soy, vatan, din, örf, âdet ve ülkü birliği taşıyan insanların oluşturduğu topluluk olarak kabul edilir (Ayni, 1943: 22-23; İzzet, 1969: 45; Toker, 1979: 55). Etnolojik açıdan değerlendirildiğinde, millet, ırklardan daha geniş bir yapıya sahiptir (Arsal, 35-36). Tarihi ve siyasi gelişmelerin bir sonucu olarak şekillenmesi nedeniyle kavimlerden de farklılık gösterir (Resulzade, 1978: 24-25). Ernest Gellner'in millet ve ulus kavramları hakkındaki yaklaşımı, bu bağlamda dikkat çekicidir. Gellner'e göre, bir topluluğun millet ya da ulus olarak kabul edilebilmesi, iki temel unsura dayanır: Topluluğun bu kimliği kabul edip istemesi ve aynı kültürden gelmesi (Gellner, 2013: 78). Gellner, ulusları “*siyasal iddialara sahip anonim, bilinçli ve kültürel olarak tanımlanmış insan kategorileri*” olarak tanımlayarak, bu kimliğin sosyal, siyasal ve kültürel yönlerini ön plana çıkarmaktadır (Gellner, 2013: 250). Bu çerçevede, toplumumuzun ihtiyaçlarına uygun bir milliyetçilik tanımı, hem yerel hem de evrensel perspektifleri harmanlayan bir yaklaşımla oluşturulmalıdır. Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk* adlı eserinde yalnızca kültür ve iradeye dayalı bir tanımın yetersiz olduğunu belirterek, bu yaklaşımla çok geniş bir kapsamın ortaya çıkabileceğini vurgulamaktadır: “*Denize attığımız bu tanım ağı bize gereğinden fazla bir bolluk*

sunacaktır.” (Gellner, 2013: 135). Bu durum, millet kavramının sınırlarının daraltılması gerekliliğini ortaya koyar ve siyasal yönetimi devreye sokar. Farklı bir bakış açısıyla millet, “...millet, aynı soydan geldiğine ve ortak bir geçmişi paylaştığına inanan insan topluluğudur” şeklinde tanımlanabilir (Özkırımlı, 2019: 85). Bu tanım, aynı soydan gelmek veya aynı geçmişi paylaşmak zorunlu değildir; önemli olan, bu inancın varlığıdır. Hindistan gibi tarihsel ve kültürel çeşitlilik barındıran milletlerin oluşumu ancak bu tür bir tanımlama ile açıklanabilir. Böylece, millet ve ulus kavramları, yalnızca fiziksel ya da tarihsel bağlarla değil, ortak inanç ve tahayyül çerçevesinde şekillenebilir. Bu yaklaşım, milliyetçilik kuramlarını değerlendirirken inanç ve kimlik kavramlarının önemini vurgulamaktadır. Anthony D. Smith, millet kavramını sosyolojik bir bakış açısıyla değerlendirerek, onu “*üyelerinin paylaşılan sembol, mit, hatıra, değer ve gelenekler geliştirdiği, belirli bir tarihi bölge veya anavatana bağlı olduğu, toplumsal bir kültürü yarattığı ve paylaşılan adetler ile standart yasalara uyduğu isimli ve öz tanımlı topluluklar*” şeklinde tanımlamaktadır (Smith, 2017a: 72). Ancak, Smith bu tanımın milletin oluşumunu açıklamak için yeterli olmadığını ifade eder ve milletlerin oluşumu için farklı toplumsal ve siyasal süreçlerin gerekliliğini vurgular. Bu bağlamda, “*yerliyurtlulaşma*” kavramını öne sürer. Smith’e göre yerliyurtlulaşma, bir etnik grubun yaşadığı topraklarla kurduğu derin bağları ifade etmektedir. İnsanlar, yaşanmışlıklar ve tarihi süreçler sonucunda coğrafya ile bütünleşir ve bu durum milletlerin oluşumunda belirleyici bir rol oynar (Smith, 2017a: 73). Benzer şekilde, Ernest Renan da coğrafyanın milletlerin oluşumundaki önemini vurgulamış ve milletlerin şekillenmesinde tarihsel bağlarla birlikte coğrafyanın etkili bir unsur olduğunu belirtmiştir (Renan, 2019: 49).

Hroch (2011: 22), millet kavramını “*milli bilinç, milliyetçilik, milli irade ve ruhani güçler*” gibi öznel unsurların bir araya getirdiği bir topluluk olarak tanımlamaktan ziyade, milletin “*toplumsal realitenin tarihsel kökene sahip bir bileşeni*” olduğunu ifade etmektedir. Milliyetçiliğin ise milletin mevcudiyeti sonucu ortaya çıktığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda millet, ortak bir kültür ve yaşanmışlıklar temelinde, ortak bir toprak üzerinde birlikte yaşama arzusu taşıyan bireylerin oluşturduğu en geniş toplumsal örgütlenme biçimi olarak tanımlanabilir. Ancak bu tanım, “*ulus nedir?*” sorusuna verilen son yanıt olmadığı gibi, evrensel kabul gören bir tanım değildir. Zira, bu kavramlar yalnızca Batı ile Doğu arasında değil, Batı’nın kendi içinde dahi farklı anlamlar kazanabilmektedir. Millet, milliyetçilik, ulus ve ulusçuluk, toplumların sosyo-kültürel dinamikleriyle şekillenmekte ve tanımlandıkları

dilin sınırlarını aşarken anlam kaymalarına uğrayabilmektedir. Bu bağlamda, milliyetçilik kuramlarına yaklaşırken hangi tür milliyetçilikten bahsedildiği sorulmalıdır; modernist yaklaşım vatandaşlık esasına dayalı milliyetçilikle örtüşürken, ilkçi ve etno-sembolcü yaklaşımlar daha çok ırk veya kültüre dayalı milliyetçilik anlayışını temsil etmektedir.

Milliyetçilik, ortak bir dil, toprak ve bayrak etrafında şekillenen millet kavramından türemektedir. Bu bağlamda, sözlüklerde millet ve milliyetçilik, birbirini tamamlayan kavramlar olarak ele alınmıştır. Oxford Sözlüğü’nde “*nation*” ve “*national*” terimleri, sınırları belirlenmiş bir toprak üzerinde yaşayan ve ortak bir idari otoriteye bağlı topluluklar için kullanılmaktadır. İngilizce sözlüklerde bu terimlerin anlamı, küçük farklılıklar dışında genellikle benzerlik göstermektedir (Ababakr, 2020:15). Milliyetçilik kavramını tanımlamak oldukça güçtür; çünkü bu olgu yalnızca dönemseller pratiklere değil, aynı zamanda bir toplumun geçmişiyle bağ kurmasına dayanır. Bu bağlamda, milletin tanımında insan unsurunun vurgulanması da kaçınılmazdır. Milliyetçi duruş, bireylerin milliyetçi ideolojiyi bilişsel olarak kabul etmelerini ve bu ideolojiye bağlılık göstermelerini gerektirir. Bu bağlılık, ideolojinin değiştirilemez doğrularına ve kesin kabullerine dayanır. Milliyetçilik, 18. Yüzyılın sonlarında bütünleşik bir yapı olarak ortaya çıkmasına rağmen, zamanla “*biz*” ve “*öteki*” ayrımını yeniden üretmiştir. Küreselleşme, iletişim teknolojileri ve siyasi gelişmeler gibi faktörler, bu ayrımı derinleştiren yeni argümanlar geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Milliyetçi ideolojinin temelinde yer alan “*biz*”e ait olanı elde etme ideali, kutsal bir mücadele olarak görülmüş ve bu doğrultuda kitlesel bir etkileycilik kazanmıştır (Karadağ ve Yaman, 2018: 84- 85).

Milliyetçilik, milletin tarih boyunca sahip olduğu değerleri koruma ve yaşatma amacına dayalı bir düşünce sistemidir. Tarihî süreç içinde millet olgusunun önemini vurgulayan ve onu bir kimlik unsuru olarak ele alan milliyetçilik, rasyonel bir düşünce yapısına sahiptir ve sosyolojik, psikolojik temellere dayanır (Gökdemir, 1964: 28-29). Bu bağlamda, milliyetçilik yalnızca soy bağına dayalı bir anlayış olmayıp, tarihsel ve kültürel değerlerin korunmasını da amaçlayan bütüncül bir yaklaşımdır. Milliyetçilik, bir yandan milli inancı tarihî örneklerle topluma aşılamaı hedeflerken, diğer yandan sosyo-psikolojik yönleriyle ırkçılıktan tamamen farklı bir ideoloji olarak ortaya çıkmaktadır (Turhan, 2015: 126). Milliyetçilik kavramı, milletin varlığıyla doğrudan ilişkilidir ve millettten bağımsız düşünülemez. 20. Yüzyılın sonlarından itibaren önemli

bir genişleme yaşanmış olmasına rağmen, ortak bir milliyetçilik teorisi geliştirilmemiştir. Marksizm veliberalizmde olduğu gibi bu ideoloji etrafında birleşmiş genel kabul görmüş filozofların bulunmaması, literatürdeki çeşitliliği artırmaktadır. Örneğin, Gellner (2013), milliyetçiliği bir siyasi ilke olarak tanımlarken, Smith (2017b) ise bir ideolojik hareket olarak ele almıştır. Milliyetçiliğin farklı topluluklarda, farklı sosyo-politik süreçler sonucunda şekillenmesi, kavramın evrensel birtanımını zorlaştırmaktadır (Küçük Durur, 2011: 36-37). Milliyetçilik, tanımlanması güç bir kavramdır; çünkü bu kavram, yalnızca kendi başına bir anlam taşımamakta, diğer kavramlarla girift bir ilişki içinde varlık göstermektedir. “*Yurttaşlık, yurtseverlik, popülizm, etnizm, etnosantrizm, yabancı düşmanlığı, şovenizm, emperyalizm*” gibi terimlerle zenginleşen milliyetçilik, aynı zamanda millet, milliyet, etnisite, kültür, ırk, ırkçılık, halk gibi kavramlarla da iç içe geçmiştir. Bu durum, milliyetçiliği kavramsal olarak belirsiz bir hale getirmektedir. Araştırmacılar, bu belirsizliği gidermek için çeşitli çalışmalar yürütmüş olsa da, kavramın kesin bir şekilde tanımlanabildiğini söylemek zordur (Türkölmez, 2017: 96; Ertan ve Örs, 2018: 41). Karl Popper, milliyetçiliği açık toplumun önündeki en büyük engellerden biri olarak tanımlarken, Fransız Devrimi sonrasında ilerici ve evrensel değerlere dayalı bir doktrin olarak görülen milliyetçilik, daha sonraki dönemlerde faşist yaklaşımlarla olumsuz bir nitelik kazanmıştır (Akıncı, 2014: 132). Tunç & Bilir (1998: 89), milliyetçiliği duygusal bir bağlılık çerçevesinde tanımlayarak, bireylerin kendilerini bir toplulukla özdeşleştirmesi ve bu bağlılığı sadakatle ifade etmeleri üzerinde durmuştur. Milliyetçilik, toplumu ortak değerler etrafında birleştiren ve toplumsal-siyasal düzlemde yeni düşüncelerin gelişmesine zemin hazırlayan bir ideoloji olarak tanımlanabilir (Demir, 2018: 170). Bu ideoloji, bir devletin inşa ve bekasını “*millet*” adı verilen bir topluluk temelinde şekillendirir. Milliyetçilikte millet, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan, ortak köken, dil ve kültürel değerlere sahip, güçlü bir aidiyet bilinci taşıyan bir topluluk olarak tanımlanır. Ancak bu tanım, diğer etnik grupları dışlayıcı bir kimlik dayatmasını da beraberinde getirebilir. İlmli milliyetçilik vatanseverlik olarak görülürken, aşırı şovenizm ve ırkçı milliyetçilik tarihsel olarak yıkıcı sonuçlar doğurmuştur (Aktan, 2022: 2). Bu varsayımlar, milliyetçilik ideolojisinin hem bireysel hem de toplumsal düzeydeki temellerini ortaya koymaktadır. Milliyet ve ulus kavramları genellikle birbirinin yerine kullanılmakla birlikte, farklı dillerde ve toplumlarda farklı anlamlar kazanmaktadır. Milliyetçiliğin tanımı, dayandığı kriterlere göre değişiklik göstermekte ve aynı terimlerle ifade edilebile farklı coğrafya ve tarihsel bağlamlarda farklı anlam kazanmaktadır. Yusuf Akçura,

milliyetçiliğin bu şekilde gelişmesi gerektiğini vurgulayarak, milliyet fikrinin soyut bir kavram olarak kalması durumunda yeterince gelişmiş sayılamayacağını belirtmiştir (Akçura, 1998: 194).

Milliyetçilik, bireyin genetik, fiziksel, kültürel ve toplumsal koşulların etkisiyle şekillenen, bir ulusun bireylerinde ortak olarak paylaşılan duygu, ülkü ve değerlerin bütünüdür. Bu değerler, bireysel çıkarların üzerinde tutulur ve ulusal birlik ve dayanışma duygusunu pekiştirir. Toplum, ulusal başarılar karşısında ortak bir mutluluk, ulusun zarar görmesi durumunda ise ortak bir üzüntü hisseder. Doğal afetler, savaş yenilgileri veya önemli ulusal figürlerin kaybı gibi durumlarda, milliyetçilik duygusu toplumsal dayanışmayı artırır (Dinç, 2008:1). Milliyetçilik, toplumun milli bilincini güçlendirerek tarihin yapılandırılmasında ve kültürel değerlerin gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir rol oynar. Bu bağlamda, toplumsal hafızayı tarihi örneklerle inşa ederek milli törenin şekillenmesine katkıda bulunur ve bu değerlerin toplumun tüm kesimlerinde benimsenmesini hedefler (Ataman, 1977'den Akt. Ünal, 2023:5). Milliyetçilik, farklı toplumlarda çeşitli perspektiflerden değerlendirilmiştir. Bazı durumlarda iyi, liberal ve insani bir hareket olarak öne çıkarılırken, bazı bağlamlarda kötü ve antidemokratik olarak nitelendirilmektedir. Ancak bu tür yaklaşımlar, içsel çelişkiler barındırabilir. Nitekim, barışçıl olarak görülen milliyetçilikler belirli koşullarda saldırgan bir boyut kazanabileceği gibi, saldırgan olarak algılanan milliyetçiliklerin de insani yanlar taşıdığı gözlemlenebilir (Akıncı, 2014: 132). Etnik milliyetçilik, millet olmanın temel ölçütü olarak soy, dil ve din gibi unsurları esas alarak ayrılıkçı ve ötekileştirici bir yapı sergiler. Bu tür milliyetçilik, tarih, kültür ve ırk gibi kavramlar üzerinden yabancı düşmanlığı, ırkçılık ve faşizmle ilişkilendirilmekte ve kimi zaman şiddet içerikli eylemlerle milliyetçiliğin olumsuz yönünü temsil etmektedir (Selçuk, 2012: 121-122). Öte yandan, milli bilinç unsuru, milletlerin varlığıyla eşdeğer görülmemeli, çünkü bu bilinç, kimlik kazanabilmek için daha geniş bir dinamikler ağına ihtiyaç duymaktadır (Çelik ve Doğanyılmaz Duman, 2020: 303-304).

1.2. Fransız İhtilali ve Milliyetçilik

Toplumların milletleşme süreçleri ile milliyetçilik düşüncesinin tarihsel olarak ortaya çıkışı, yüzyıllar süren siyasal ve kültürel gelişmelerin bir sonucudur. Bu bağlamda, milliyetçiliğin yalnızca bir modern çağ ürünü değil, aynı zamanda tarihsel kökleri oldukça derin olan bir ideoloji olduğu görülmektedir. Dinç (2002), modern milliyetçilik düşüncesinin kökenlerini 18. Yüzyıl sonunda yaşamış olan Herder ve

Fichte gibi düşünürlerle dayandırmaktadır. Diğer bazı kaynaklarda ise bu düşünsel temellerin Kant ve Rousseau'ya kadar uzandığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda, Avrupa'da hükümdarın yetkilerini sınırlayan ilk anayasa, 1791 yılında Fransa'da kabul edilmiştir. Bu anayasanın etkisi, metnin kendisinden ziyade, içerdiği düşüncelerin ve bu düşüncelerin uygulanabilirliğine duyulan inançtan kaynaklanmıştır. Fransız Devrimi özelinde değerlendirildiğinde, 11. Yüzyıldaki feodal bölünmelerin ardından bir Fransız Krallığı'nın şekillendiği; kilise ile yükselen burjuva sınıfının ortak bir uluslaşma sürecine yöneldiği görülmektedir. İmparatorluk sınırlarının genişlemesi ve ekonomik büyümenin başlangıçta olumlu ilerlemesine rağmen, uzun süren savaşlar ve Amerikan Bağımsızlık Hareketi'ne verilen destek gibi etkenler, ekonomik krizleri tetiklemiştir. Bu durum, burjuvazinin temsil edildiği États-Généraux'nun halk desteğini alarak yönetici sınıf olma yönündeki taleplerini artırmasına zemin hazırlamıştır (Guiomar, 1998). Akçura (2017: 67-68), bu fikirlerin temel amacının, özellikle İngiltere dışında yaygınlaşmamış olan halkın yönetime katılımını sağlayan meclislerin yeniden tesis edilmesi olduğunu belirtmektedir. XVIII. Yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan sosyo-ekonomik koşullar, uluslaşma bilincinin gelişiminde önemli bir etkiye bulunmuştur. Farklı sosyal sınıflardan oluşan Fransız toplumunda, halkın temel haklardan mahrum bırakılması ve artan toplumsal eşitsizlikler, iç karışıklıklara yol açmıştır (Soboul, 1969: 18). Bu koşullar altında, dönemin aydınları Voltaire, Montesquieu ve Rousseau gibi isimler, yetkileri parlamento ile sınırlandırılmış bir yönetim modelini savunarak toplumu harekete geçirmişlerdir (Michelet, 1967: 58). 1789 Fransız İhtilali, bu fikirlerin sonucunda gerçekleşmiş ve özgürlük, eşitlik, adalet gibi hakları temel alan bir sosyal devrim yaratmıştır. Fransız İhtilali, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda derin etkiler bırakmış, bu etkiler iki yüzyıl boyunca devam etmiştir (Kodaman, 1987:110). Devrim neticesinde yalnızca bir yönetim değişikliği yaşanmamış, aynı zamanda dil birliğinin sağlanması ve Aydınlanma felsefesinin etkisiyle birlikte milliyetçilik fikri de güç kazanmıştır. Bu süreç, Fransız Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolu açmıştır. Modern Fransız milliyetçiliğinin kurumsal kökenleri, Kraliyet Konseyi ve Sınıflar Meclisi (États Généraux) gibi yapılarla ilişkilendirilebilir. Fransa kralları, özellikle siyasi sorumluluğun ağır olduğu meselelerde, din adamları ve halk temsilcilerinin yer aldığı bu meclislere başvurmayı uygun görmüşlerdir. Fransız halkı denildiğinde, devrim öncesinde dahi, çoğunlukla bu meclislerde temsil edilen kitleler anlaşılmıştır. Bu meclisin ilk örneği, tarihsel olarak 1302 yılına kadar uzanmaktadır (Llobera, 2007). Bu çerçevede, Fransız milliyetçiliği büyük ölçüde devlet eliyle kurumsallaşmış ve halkın

yönetime katılımı esasına dayanan bir yapı içerisinde gelişmiştir. Fransız Devrimi yalnızca yeni bir ideoloji değil; aynı zamanda daha önce benzeri görülmemiş bir siyasal düzen, ortak kimlik kültürü ve toplumsal yapı doğurmuştur. Bu oluşumlar, modern anlamda milliyetçiliğin kurumsal temellerini atarken, aynı zamanda yeni bir dünya düzeninin habercisi olmuştur (Smith, 2017b).

Fransız Devrimi sonrasında ortaya çıkan düşünce ve ilkeler, öncelikle Avrupa'ya, ardından tüm dünyaya yayılmıştır. Akçura'ya (2016) göre, bu yayılımın en etkili unsuru, *İnsan Hakları ve Yurttaşlık Bildirgesi* olmuştur. Bildirgede yer alan “kendi kaderini tayin hakkı”, “milli egemenlik” ve “milliyet ilkesi” gibi kavramlar, özellikle devlet içindeki tabi milletleri etkilemiş ve bu halklarda ulusal uyanış süreçlerini başlatmıştır. Bu ilkeler, bir milletin başka bir milletin yönetimi altında yaşayamayacağı düşüncesini meşrulaştırmış ve bağımsızlık mücadelelerine zemin hazırlamıştır. Ancak paradoksal biçimde, bu özgürlükçü fikirler kısa sürede Napolyon'un yayılmacı politikalarıyla çelişmiş; Fransızların tahakkümü altına alınan milletlerde ise milliyetçi duygular daha da güçlenmiştir (Akçura, 2016).

John Locke, Fransız Devrimi öncesinde Avrupa toplum yapısında serfler ile burjuva sınıflarının ortaya çıkışına dikkat çekmiştir. Locke'a (1969) göre, Orta Çağ'da kilise ile feodal beyler arasında iktidar paylaşımı söz konusuydu. Feodal beylerin kontrolü altındaki topraklarda çalışan serflerin üretiminden elde edilen kazanç, kilise ile paylaşılmaktaydı. Zamanla, feodal beyler kendi iktidar alanlarını güvence altına almak amacıyla toprakları serfler arasında paylaştırmış; kilisenin payını azaltarak doğrudan vergiler toplama yoluna gitmişlerdir. Bu süreçte, ekonomik olarak güç kazanan serfler üretimlerini artırmış, ticaret ağlarını genişletmiş ve böylelikle hem yerel dillerin bütünleşmesini sağlamış hem de milletleşme sürecini hızlandırmışlardır. Kilisenin toplumsal ve siyasal gücünün azalmasıyla birlikte, dil birleştirici ve dönüştürücü bir güç hâline gelmiştir.

Yeni bir yaşam arayışı ve dini otoritenin baskısından kurtulma isteğiyle şehir merkezlerine yönelen serfler, zamanla burjuva sınıfının temelini oluşturmuşlardır. Bu sınıf, ekonomik ve sosyal gücünü artırdıkça siyasal iktidarı da ele geçirme arayışına girmiş ve bu durum Fransız Devrimi'ne giden süreci başlatmıştır. Locke, siyasal iktidarın kaynağının halk olması gerektiğini savunarak, halk egemenliğini temel bir ilke olarak öne sürmüştür.

Yakut'a (2012) göre, Fransız Devrimi'nin entelektüel zemininin şekillenmesinde Jean-Jacques Rousseau'nun geliştirdiği "genel irade" (volonté générale) kavramı önemli bir yer tutar. Rousseau'ya göre, devletin millet adına meşru bir iktidar tesis edebilmesi için bireylerin kendi iradelerini birleştirerek kolektif bir güç oluşturmaları gerekir. Bu anlayış, halkın tümünü karar alma süreçlerine dahil etmeyi öngörür ve böylelikle "ulus" ve "ulus-devlet" kavramlarının teorik temelini oluşturur. Fransız Devrimi, bu kavramların siyasal düzlemde ete kemiğe bürünmesini sağlamış; halk egemenliği fikrinin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır.

Devrimin bir diğer önemli sonucu, Avrupa'daki çok parçalı siyasi yapıların merkeziyetçi, tek kimlikli ve bürokratik devlet modellerine yönelmek zorunda kalması olmuştur. Llobera'ya (2007) göre, modern devletin karakteristik özellikleri olan güç yoğunlaştırma, homojenleştirme ve bürokrasiyi geliştirme politikaları, aynı zamanda millet inşasını da kolaylaştırmış ve onu siyasal birlik için zorunlu bir çerçeveye dönüştürmüştür. Nitekim, 1500'lü yıllarda Avrupa'da yaklaşık 500 civarında siyasi yapı bulunurken, 1900'lere gelindiğinde bu sayı 25'e kadar düşmüştür. Bu durum, ulus-devletin yükseliş sürecinin hem siyasi hem de toplumsal dönüşümdeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Llobera (2007), bu dönüşümün aristokratik düzenin çözülmesine yol açtığını ve burjuvazinin, milliyet kavramını doğrudan icat etmese bile kendi ekonomik ve siyasal çıkarları doğrultusunda işlevselleştirdiğini ifade eder. Her ne kadar ulus-devletin kuramsal temelleri orta ölçekli yapılarla ilişkilendirilse de, ulus-devleti tanımlayan en belirgin unsurun "milletin temsili" esasına dayanması olduğu vurgulanmaktadır.

1.3. Milliyetçilik Kuramları

Milliyetçilik, XVIII. Yüzyılda ortaya çıkmasına rağmen, akademik bir çalışma alanı olarak sistematik biçimde ele alınması I. Dünya Savaşı sonrasına denk gelmektedir (Üzümlü, 2019: 326). Bu alandaki araştırmalar genel olarak üç ana evrede incelenmektedir. İlk evre, XVIII. Yüzyıldan 1918'e kadar olan süreci kapsar. Bu dönemde milliyetçilik düşüncesi, daha çok düşünürlerin bireysel görüşleri ve tartışmaları etrafında şekillenmiş, akademik incelemeye konu olmamıştır. Modernist yaklaşım, bu süreci millet ve milliyetçilik kavramlarının inşa edildiği bir dönem olarak değerlendirmektedir. XIX. Yüzyıl "Milliyetçilik Çağı" olarak anılsa da bu dönemde akademik çalışmaların eksikliği dikkat çekicidir.

İkinci evre, 1918-1945 yıllarını kapsar ve milliyetçilik üzerine ilk akademik çalışmaların yapılmaya başlandığı dönemdir. Bu dönemde milletlerin tarihsel süreç içinde geliştiği kabul edilse de, milliyetçiliğin oluşumuna dair detaylı analizler sunulmamıştır. Üçüncü evre, 1945 sonrası dönemi ifade eder. Bu süreçte milliyetçilik üzerine yeni teoriler geliştirilmiş ve Avrupa dışındaki Asya ve Afrika gibi bölgelerdeki siyasi gelişmelere yönelik çözüm önerileri sunulmuştur.

Özkırımlı'ya (2019: 30-56) göre, 1990 sonrasında milliyetçilik çalışmaları yeni bir boyut kazanarak dördüncü evreye girmiştir. Bu dönemde klasik milliyetçilik teorileri eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmeye başlanmış ve postmodern yaklaşımlar öne çıkmıştır. Postmodern araştırmacılar, önceki çalışmaların milliyetçiliği tek bir kalıba indirgediğini savunarak, bu olgunun toplumdan topluma farklılık gösterdiğini vurgulamaktadır. Milliyetçiliği daha iyi anlamak için onu tek bir yapı içinde değerlendirmek yerine, her toplumun kendine özgü dinamiklerini göz önünde bulundurmak gerektiği ifade edilmektedir.

Milliyetçiliğin tanımlanmasında temel tartışmalardan biri, milliyetçiliğin kökenine dair yaklaşımlardır. Bu bağlamda, milliyetçiliğin ortaya çıktığı tarih, yerve koşullar, kavramın tanımlanmasında belirleyici bir rol oynamaktadır. Milliyetçilik ve millet kavramlarının tarihsel gelişimine ilişkin üç temel yaklaşım bulunmaktadır (Akıncı, 2019: 414). Bu yaklaşımlar, milliyetçilik kavramına yönelik üç farklı tanımın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunlar:

- İlkçi Yaklaşım
- Modernist Yaklaşım
- Etno- Sembolcü Yaklaşım

olarak ele alınmaktadır.

1.3.1. İlkçi Yaklaşım

İlkçi yaklaşım, milletlerin doğal, sabit ve değişmez bir olgu olduğunu savunur (Akıncı, 2014: 139). Bu perspektife göre milletler, ilkçağlardan beri var olmuşlardır ve modernist düşüncenin tezlerini reddederler. İlkçiler, üç ana bakış açısına ayrılır: doğalcı, kültürel ve biyolojik. Her bir yaklaşım, milletin oluşumunu ve varlığını farklı bir şekilde açıklar ve bu bakış açıları arasında belirgin teorik farklılıklar bulunmaktadır (Demirbaş, 2024: 18). Anthony Smith, bu görüşü, milletlerin tıpkı ırklar gibi doğada var olduklarını

ve tarihsel olarak ebedi bir olgu olduklarını belirterek ifade etmiştir: “*Münferit milletler gelip geçiciyken, bir kategori ve tarihi cemaat olarak -millet- olgusu ebediydi*” (Smith, 2017a: 13). Bu bakış açısına göre milletlerin varlığı, insanlık tarihinin başlangıcına dayanmakta olup, “*primordialism*” terimi de bu sürekli varoluşu ifade etmektedir (Özkırımlı, 2019: 75). Ulusu bir organizma gibi ele alma fikri, ilk kez Herder tarafından savunulmuştur (Ersanlı, 2006: 30). Herder’e göre milletler, Tanrı tarafından yaratılmış ve kutsallığı yansıtan bir kategori olup, “*millet, doğal bir bitki ve aile gibidir, sadece daha fazla dalı vardır*” (Akt. Gökalp, 2007: 282). İlkçi milliyetçilik kuramları, etnik kimlik üzerine yapılan çalışmalara dayanarak şekillenmiştir. İlkçilik, Shils ve Geert gibi düşünürlerin etnik bağlılıkları açıklamak için kullandığı bir kavramdır (Özkırımlı, 2019: 83). İlkçilik, doğalcı, biyolojik ve kültürel olmak üzere üç ana bakış açısına sahiptir ve bu bakış açıları arasında belirgin farklılıklar bulunmaktadır (Özkırımlı, 2019:83).

İlkçi yaklaşım, milletlerin doğal, sabit ve değişmez bir olgu olduğunu savunur (Akıncı, 2014: 139). Anthony Smith, milletlerin tıpkı ırklar gibi doğada var olduklarını ve tarihsel olarak ebedi bir olgu olduklarını belirtmiş, “*Münferit milletler gelip geçiciyken, bir kategori ve tarihi cemaat olarak -millet- olgusu ebediydi*” (Smith, 2017a: 13) demiştir. Bu anlayışa göre milletlerin varlığı, insanlık tarihinin başlangıcına kadar uzanır ve “*primordialism*” terimi de bu sürekli varoluşu ifade eder (Özkırımlı, 2019: 75).

İlkçi yaklaşım, insanın temel amacının sağlıklı üreme olduğunu ve bu hedefe ulaşmak için tanıdığı, yakın çevresindeki kişilere yöneldiğini öne sürer. Bu doğrultuda, aynı kültürel değerlere sahip bireyler arasında doğal bir yakınlaşma oluşur ve bu da kan bağı ile kültürel benzerliği önemli hale getirir. İlkçi görüşe göre, millet olma süreci bireylerin içgüdülerine dayanır ve etnisite değişmez, belirleyici bir unsur olarak kabul edilir. Bu görüşe göre, insanlar millet olmalarını içgüdülerine dayandırarak açıklamaktadır. İlkçi yaklaşımda etnisite, değişmez ve belirleyici bir unsur olarak kabul edilir. Ancak, bu yaklaşımın eleştirilen yönü, Hindistan gibi etnik açıdan farklı toplulukların bir arada ulus oluşturabilmesidir. Ayrıca, ırksal kimlikler zamanla değişebilir; uluslar kaybolabilir, bölünebilir veya başka bir ulus içinde eriyebilir (Aktürk, 2006: 25). Din, dil ve mezhep gibi faktörler, etnik bağlılıkların ötesinde ulusal kimlik oluşturulmasında belirleyici olabilir. Yine de, ırk ile ulus kavramları arasındaki bağ tarihsel olarak güçlü bir ilişki göstermektedir (Balibar ve Wallerstein, 2017:51).

1.3.2. Modernist Yaklaşım

1960'lı yıllarda, milletleri doğal yapılar olarak kabul eden ilkçi bakış açısına karşı çıkan modernist yaklaşım ön plana çıkmıştır. Bu dönemde, milletlerin ve milliyetçiliğin kökenleri sorgulanmaya başlanmış, “neden” ve “nasıl” soruları daha sık gündeme gelmiştir. Modernist kuramcılar, milletlerin tarihsel olarak var olan doğal yapılar olmadığını, modernleşme sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bu tartışmaların etkisiyle, 1970'li yıllarda neo-Marksist kuramlar ön plana çıkmış ve milliyetçiliğin şekillenmesinde ekonomik faktörlerin belirleyici olduğu vurgulanmıştır. Bu yaklaşım, kapitalist üretim sisteminin ulusal kimliklerin oluşumundaki rolünü ele alarak, milliyetçiliğin sınıfsal dinamikler çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. 1980'li yıllarda ise milliyetçiliğin yalnızca ekonomik temellerle açıklanamayacağı, siyasi ve kültürel etkenlerin de dikkate alınması gerektiği görüşü ağırlık kazanmıştır. Böylece, milliyetçilik kuramları daha kapsayıcı bir çerçevede ele alınmaya başlanmış ve disiplinler arası yaklaşımların etkisi artmıştır. Bu dönemle birlikte, milliyetçilik tartışmalarının olgunluk dönemine ulaştığı kabul edilmektedir (Balaban, 2024: 6).

Modernist yaklaşım, ilkçi yaklaşımların etkisini kaybetmesine neden olan bir teorik çerçeve sunmuştur. Bu görüşün önde gelen temsilcileri arasında Ernest Gellner, Benedict Anderson, Eric Hobsbawm, John Breuilly, Miroslav Hroch ve Partha Chatterjee gibi akademisyenler bulunmaktadır. Bu kuramcılar, milletlerin tarihsel geçmişi olan doğal topluluklar olduğu fikrini reddetmiş ve milletlerin modern dönemde ortaya çıkmış yapay oluşumlar olduğunu ileri sürmüştür. Modernistlere göre, milletlerin ortaya çıkabilmesi için şu unsurların gerçekleşmesi gerekmektedir:

- Sanayileşme ve ekonomik dönüşüm,
- Ulus-devletlerin kurulması ve merkezi yönetimlerin güçlenmesi,
- Şehirleşme ve toplumsal mobilizasyon,
- Dinin kamusal alandan çekilmesi ve sekülerleşme.

Bu çerçevede, modernist kuram milletlerin, milliyetçiliğin bir ürünü olduğunu savunmaktadır (Gellner, 2013). Bu görüş, modern ulus-devlet anlayışının temelini oluşturan bir yaklaşım olup, geleneksel olarak milletlerin kendi devletlerini kurması yerine, modern çağda devletlerin ulusal kimlikleri şekillendirdiğini vurgulamaktadır. Devlet, ulusal kimlik ve aidiyet duygusunu güçlendirerek milletleri inşa edebilir. Özellikle 19. Yüzyıldan itibaren, uluslar devletin sınırları içinde tanımlanan bir halk ve

kültür birliği olarak şekillenmiş, devlet ise bu birliği koruyup pekiştirmiştir (Demirbaş, 2024: 19). Modernist kuramcılar, tarım toplumları ile modern endüstriyel medeniyetler arasındaki farkları analiz etmiş ve bu iki medeniyetin etkileşimlerini incelemişlerdir (Smith, 2017b: 31). Öne çıkan isimler arasında Gellner, Hobsbawm, Anderson, Breuilly, Balibar, Brass, Nairn, Hroch ve Chatterjee yer almaktadır (Özkırımlı, 2019: 150-152). Anthony D. Smith'e (2017b: 32) göre, modernist kuramcılar iki ana gruba ayrılmaktadır:

- Ekonomik faktörlere odaklanan grup, Marksist kuramcılar içerir ve kapitalizmin eşitsiz yayılmasıyla sömürülen etnik grupların milliyetçi direniş geliştirdiğini savunur.
- Siyasal faktörlere odaklanan grup, milliyetçiliği, siyasi iktidarın bir aracı olarak değerlendirir ve devletlerin ulusal kimlikleri şekillendirme gücüne sahip olduğunu ileri sürer.
- Bu sınıflandırmaya toplumsal ve kültürel faktörleri vurgulayan kuramcılar da eklenmiştir (Özkırımlı, 2019: 106).

Modernist kuramın önemli düşünürlerinden biri olan Karl Deutsch isemilliyetçiliğin ve milletlerin, geleneksel toplumdan modern topluma geçişle birlikte ortaya çıktığını savunmuştur. Deutsch'a göre, sanayi devrimiyle birlikte artan toplumsal hareketlilik, okuma-yazma oranlarının yükselmesi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler millet olma sürecini hızlandırmıştır (Sönmez Selçuk, 2011: 3858). Deutsch'un yaklaşımında iletişim teknolojileri, milletlerin oluşumundaki temel unsurlardan biri olarak görülmektedir (Korkmaz, 2016: 55). Ona göre, modernleşme süreci, bireylerin ortak bir dil ve kültür etrafında birleşmesini sağlamış ve böylece millet kimliği inşa edilmiştir (Jaffrelot, 2010: 30). Sönmez Selçuk (2011), millet inşa sürecini dört aşamada ele almıştır:

- Ortak milli devlet içinde hâkim siyasal kültüre karşı direnç geliştirilmesi,
- Yönetim kurallarının pasif olarak kabul edilmesiyle asgari düzeyde bir bütünleşme sağlanması,
- Ortak devlete destek verilmesi ancak etnik grubun bütünlüğünün korunmasıyla siyasal bütünleşmenin gerçekleşmesi,
- Müşterek bir dil ve asimilasyon yoluyla millî topluluğun siyasal kültür ile örtüşmesinin sağlanması (Sönmez Selçuk, 2011: 3858).

Modernist perspektifte John Breuilly’ye göre milliyetçiliği bir kuramdan ziyade modern bir siyaset biçimi olarak tanımlamaktadır (Breuilly, 2001: 32). Milliyetçiliği tarihsel yöntemle karşılaştırmalı olarak inceleyen Breuilly, onun temel amacını iktidarı elde etmek veya kullanmak için milliyetçi söylemlerin kullanılması olarak açıklamaktadır (Özkırımlı, 2019: 132). Breuilly’ye göre, milliyetçi hareketlerin üç temel unsuru bulunmaktadır:

- Bir topluluğun çıkarlarının savunulması,
- Bu topluluğun kendine özgü bir kimliğe sahip olduğunun vurgulanması,
- Siyasi egemenlik taleplerinin bir ulus kavramına dayandırılması (Breuilly, 2001: 33).

Breuilly’nin bakış açısına göre, milliyetçilik ideolojisi sadece kültürel ya da duygusal bir bağlılık değil, aynı zamanda iktidar mücadelelerinde stratejik bir araçtır. Modernist kuram, milliyetçiliği tarihsel bir zorunluluk olarak değil, modernleşme sürecinin bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Bu yaklaşım, milliyetçiliğin ekonomik, siyasi ve toplumsal dönüşümlerle nasıl şekillendiğini anlamamıza yardımcı olur. Sanayileşme, kentleşme, iletişim teknolojilerinin gelişimi ve merkezi yönetimlerin artan etkisi, milletlerin inşasında belirleyici olmuştur. Ancak, milliyetçiliğin yalnızca modern bir olgu olup olmadığı günümüzde tartışılmaya devam etmektedir.

1.3.3. Etno-Sembolcü Yaklaşım

1980’li yıllarda, milliyetçilik tartışmalarına etno-sembolcü yaklaşım dahil olmuştur. Bu yaklaşım, milliyetçiliğin yalnızca modern bir olgu olmadığını, tarihsel ve kültürel köklerinin de dikkate alınması gerektiğini savunmaktadır. Etno-sembolcüler, milliyetçiliğin tarihsel süreçte köklü geleneklerden ve kolektif hafızadan beslendiğini öne sürerek, milletlerin inşasında etnik bağların önemini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, 1990’lardan günümüze kadar uzanan “Üçüncü Dönem”, milliyetçilik çalışmalarında yeni açılımlar getirmiştir. Bu süreçte, milliyetçiliğin neden dar bir çerçevede ele alındığı ve gücünü nasıl koruduğu eleştirilmiş, çalışmaların kapsamı genişletilmiştir. Disiplinler arası yaklaşımlar benimsenerek, milliyetçiliğin ekonomi, siyaset ve kültür gibi farklı alanlarla ilişkisi daha kapsamlı biçimde ele alınmaya başlanmıştır (Özkırımlı, 2019: 28-67).

Milliyetçiliğin doğası üzerine yapılan teorik tartışmalarda, farklı düşünürler

farklı perspektifler geliştirmiştir. Ernest Gellner (2013: 59), ulusları kültürel türdeşliği sağlamak amacıyla milliyetçilik tarafından inşa edilmiş kurgusal yapılar olarak tanımlamaktadır. Benedict Anderson (1995: 20) ise ulusları “hayal edilmiş siyasal topluluklar” olarak değerlendirmektedir. Anderson’a göre bu hayal edişin üç temel özelliği vardır: Uluslar, sınırlı bir varlık olarak düşünülür ve diğer ulusların varlığını kabul eder; kendilerini tüm insanlığı kapsayacak şekilde değil, egemen bir topluluk olarak hayal ederler; ulus içindeki bireyler arasında bir cemaat hissi oluşturulur ve toplumsal eşitsizlikler göz ardı edilebilir (Anderson, 1995: 21-22). Bu noktada, milliyetçilik ile dinî evrenselcilik arasındaki fark da öne çıkmaktadır. İşlam ve Hıristiyanlık gibi evrenselci yaklaşımlar, belirli bir millete değil, tüm insanlığa hitap etmeyi amaçlarken, milliyetçilik kendisini ötekiyle tanımlamak zorundadır. Ulusal kimlik, ancak bir “teki” nin varlığıyla anlam kazanır ve bu durum, milliyetçi düşüncenin dışlayıcı yönünü ortaya koyar. Dolayısıyla, millet kavramı evrenselci bir yaklaşımı değil, belirli bir grubu ve onun sınırlarını esas alan bir yapıyı içerir.

Milliyetçiliğin modernite ile ilişkisini açıklayan teorisyenlerden biri olan Ernest Gellner (2013), milliyetçiliği modernleşmenin bir sonucu olarak değerlendirmiştir. Ona göre, milliyetçilik ne insan doğasının bir gereği ne de ideolojik bir hastalıktır. Gellner, milliyetçiliğin ortaya çıkışını belirli tarihsel ve sosyo-ekonomik koşullarla ilişkilendirmiştir. Sanayi toplumuna geçiş, milliyetçiliğin temel dayanağı olarak görülmüş ve uluslaşma süreci, yüksek kültürün toplumun geneline yayılması şeklinde tanımlanmıştır. Bu bağlamda, milliyetçiliğin ancak bir devlete sahip toplumlarda varlık gösterebileceği vurgulanmıştır.

Modernist teori, etnisitenin modernleşme süreciyle aşılacağını ne sürerken, günümüzde en gelişmiş sanayi ülkelerinde bile etnik kimliklerin varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Anthony D. Smith (2017b: 47-48), modernist yaklaşımın başarısızlığının temel nedenini, tarihsel etnik kimliklerin ve kültürel bağların etkisinin göz ardı edilmesi olarak açıklamaktadır. Smith’e göre, milletlerin modern bir olgu olmasına rağmen, kökenleri genellikle tarihsel etnik gruplara dayanmaktadır. Ancak, modern-öncesi dönemde var olan birçok etnik grup zamanla yok olmuş, asimile edilmiş ya da parçalanmıştır. Bu doğrultuda, üçüncü yaklaşım, milletlerin oluşumunda etnisite temelli bir bakış açısını benimsemektedir. Bu yaklaşıma göre, eski çağların etnik grupları ile modern uluslar arasında benzerlik ve süreklilik ilişkisi kurmak mümkün olsa da, yalnızca bu bağlar ulusların oluşumu için yeterli değildir. Milletlerin inşası için farklı

siyasi, ekonomik ve toplumsal koşulların da gerçekleşmesi gerekmektedir (Yücel, 2006: 5). Smith (2017b: 60), milletlerin tarihsel bir geçmişe dayansa da modern süreçlerin ürünü olduğunu ifade etmektedir. Bu görüş, milliyetçiliğin yalnızca modern bir fenomen olmadığını, aynı zamanda tarihsel ve kültürel temellerinin de dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Akıncı, 2014: 147).

Günümüzde, milliyetçiliğin yalnızca modern bir olgu olmadığını savunan etno-sembolcü yaklaşımlar, millet kavramının tarihsel ve kültürel boyutlarını da göz önünde bulundurmayı gerekli görmektedir. Bu çerçeve, milliyetçilik çalışmalarındaki farklı teorik yaklaşımlar, ulus-devletin doğası, tarihsel gelişimi ve ideolojik işlevleri hakkında daha bütüncül bir bakış açısı sunmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MEŞRUTİYET DÖNEMİ FİKİR AKIMLARI

Bu bölümde, Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan siyasi ve entelektüel fikir akımları ele alınacaktır. İlk olarak, I. Meşrutiyet Dönemi (1876 Kanun-i Esasi) ve II. Meşrutiyet'in İlanı bağlamında, bu dönemin siyasi gelişmeleri ve temel özellikleri açıklanacaktır. Daha sonra, Siyasi Fikir Akımı Kavramı çerçevesinde, dönemin öne çıkan dört önemli fikri akımı detaylı olarak incelenecektir. Bu bağlamda ele alınacak başlıca düşünce akımları *Batıcılık, İslamcılık, Milliyetçilik ve Osmanlıcılık* olup, her biri Osmanlı Devleti'nin siyasi ve toplumsal yapısını şekillendiren temel fikir hareketleri arasında yer almaktadır. Bu akımlar, dönemin sosyal, ekonomik ve politik dinamikleri çerçevesinde değerlendirilerek Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde ve modern Türkiye'nin oluşum sürecinde oynadıkları roller açısından ele alınacaktır.

2.1. Osmanlı Devleti'nde Ortaya Çıkan Siyasal Akımlar

Anthony D. Smith'in milletlerin oluşumuna dair ortaya koyduğu üç yoldan biri olan “*yerel seferberlik*” yolu, Osmanlı Devleti örneği üzerinden değerlendirildiğinde, Türk milliyetçiliğinin gelişimine benzerliği nedeniyle dikkate değerdir. Bu yol, özellikle Batı'da eğitim almış ve kendi toplumlarına yönelik olumsuz tutumlardan etkilenerek geri dönen aydınların, milletlerin oluşumundaki kritik rolüne işaret eder (Smith, 2017b: 80-82). Osmanlı Devleti'nde de benzer bir süreç yaşanmış, Batı'da eğitim görmüş aydınlar başta dilde millileşme olmak üzere milliyetçilik fikirlerini geliştirmiş ve bu fikirlerin yayılmasında öncü olmuşlardır. Yusuf Akçura, bu aydınlar arasında önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar Rusya egemenliğindeki Türk topraklarında yetişmiş olsa da, Fransa'da aldığı eğitim, onun milliyetçilik fikrini benimsemesinde etkili olmuştur. Smith, milliyetçiliği “*bazı üyelerin gerçek veya olası bir ‘millet’ teşkil ettiğine inandığı nüfus adına özerklik, birlik ve kimlik kazanmak ve bunları sürdürmek*” olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, milliyetçilik “*bir millet ideolojisi ve sembolizminden esinlenen aktif bir ideolojik hareket*” olarak da nitelendirilir (Smith, 2017b: 87).

Özellikle 1789 Fransız İhtilali'nin ardından, ihtilal fikirlerinin Osmanlı topraklarına yayılması milliyetçilik akımının Osmanlı üzerindeki etkisini artırmıştır. Dalmaçya kıyılarına yerleşen Fransızlar, burada kurdukları okullar aracılığıyla ihtilal düşüncelerini yaymış, bu durum özellikle 1804 Sırp İsyanı gibi hareketlerin ortaya

çıkmasında etkili olmuştur. Benzer şekilde, İyon Adaları'nı ele geçiren Fransızların, Yunan halkını doğrudan ihtilal fikirleriyle tanıştırmaları, Yunan milliyetçiliğinin hız kazanmasına neden olmuştur (Güner, 2008: 12).

Fransız İhtilali'nin etkisiyle gelişen bu ayrılıkçı hareketler, Osmanlı'nın Balkan topraklarında 1830 ve 1848 ihtilalleriyle daha da güçlenmiştir. Fransız İhtilali, eski rejimden modern topluma geçişi simgeleyen ve sonraki devrimler ile ihtilalleri etkileyen önemli bir tarihsel dönüm noktasıdır. Osmanlı Devleti de diğer Avrupa ülkeleri gibi bu ihtilalin sonuçlarından derin şekilde etkilenmiş ve bu etkiler uzun bir süre devam etmiştir. Özellikle II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki gelişmeler, Osmanlı'nın Fransız İhtilali'nin etkilerini nasıl deneyimlediğini göstermektedir (Gündüz, 2009: 120).

Fransız İhtilali, düşünce dünyasını derinden etkileyerek Türk aydınları ve İslamcı düşünürler üzerinde önemli bir tesir bırakmıştır. İhtilal sonrası, baskı rejimine karşılık hükümet sistemi, azınlık hakları, ifade ve basın özgürlüğü gibi konularda talepler artış göstermiştir. Bu çerçevede Osmanlı aydınları, 1908 II. Meşrutiyet hareketini, Fransız İhtilali'ne atıfla "*Türk İnkılâb-ı Kebiri*" olarak nitelendirmiştir (Gündüz, 2009: 121). Avrupa'da ortaya çıkan uluslaşma ve milliyetçilik düşünceleri, kısa sürede geniş bir etki alanı oluşturmuş ve özellikle çok uluslu devletlerin çözülmesine önemli katkılarda bulunmuştur (Hobsbawm, 2005:59).

Milliyetçi hareketler, özellikle Balkanlar ve Arap coğrafyasında farklı dinlerin ve dillerin bir arada bulunduğu bölgelerde, yabancı devletler tarafından kışkırtılmış ve desteklenmiştir (Okur, 2005: 35). Avrupa devletlerinin azınlıklar üzerinde uyguladığı siyasi, kültürel ve ekonomik baskılar, Osmanlı Devleti'ni pek çok bölgede isyanlarla karşı karşıya bırakmıştır. Yunan, Sırp ve Bulgar milletleri, Osmanlı egemenliğinden çıkarak bağımsız devletler kurma amacına yönelmiştir (Jelavich, 2006: 44). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne karşı başkaldıran Yunanlılar, devletin askeri ve ekonomik zayıflığını fırsat bilerek bağımsızlıklarını ilan etmeye çalışmıştır. Rusya ise yayılcı politikası doğrultusunda bu harekete destek vererek Balkanlar ve Anadolu'daki Rum milliyetçilerini teşvik etmiştir (Çoban ve Burulday, 2015:345).

Milliyetçilik düşüncesi, Osmanlı Devleti'nin çözülme sürecini hızlandıran ve toplumsal ayrışmayı derinleştiren bir etken olarak öne çıkmıştır. Irksal aidiyet temelli bu anlayış, dönemin aydınlarını farklı ideolojik arayışlara yönlendirmiştir (Şen, 2011: 3). Özellikle İslamcı aydınlar, milliyetçiliği Müslüman toplumlar arasında birliği tehdit

eden bir unsur olarak değerlendirmiş ve bu ideolojiye dinî ve millî gerekçelerle karşı çıkmıştır. Onlara göre milliyetçilik, İslam dünyasında ayrılık ve fitneye yol açan bir yapı arz etmekteydi.

İslamcı aydınlar, Osmanlı Devleti ve İslam coğrafyasındaki Müslümanların birliğini sağlama amacıyla İttihad-ı İslam fikrini savunmuşlardır. Bu ideoloji, özellikle Batılı güçlerin işgali altındaki Müslüman toplumların özgürlüğünü hedeflemiştir. Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgali, Osmanlı ve İslamcılık düşüncesi üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Napolyon, “*kendi kaderini tayin hakkı*” ilkesini uygulayarak milliyetçilik akımlarını teşvik etmiş, bu durum İslamcı aydınlar tarafından eleştirilmiştir (Aktaran, 2011: 30-31).

Osmanlı aydınlarının dil, tarih ve kimlik alanında milliyetçilik odaklı çalışmaları, bu tanımları somutlaştırır niteliktedir. Yusuf Akçura ve benzeri aydınların katkıları, Türk milliyetçiliğinin Osmanlı toplumunda şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Osmanlı Devleti'nde siyasal düşünce, Batı dünyasındaki ideolojilerden (izm'lerden) farklı olarak, coğrafi konumu ve iç dinamiklerinden beslenen özgün bir gelişim süreci izlemiştir. XIX. Yüzyıl boyunca Osmanlı aydınları, devletin çöküşünü önleyebilmek adına farklı siyasal ideolojiler geliştirmişlerdir. Yusuf Akçura tarafından kaleme alınan Üç Tarz-ı Siyaset adlı eser, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için önerilen üç temel ideolojik akımı; *Osmanlılık*, *İslamcılık* ve *Türkçülük* olarak sınıflandırmıştır (Akçura, 1998: 24). Bu üç temel siyasal yaklaşımın Osmanlı aydınları arasında farklı dönemlerde ön plana çıktığı ve devletin içinde bulunduğu demografik ve siyasal değişime bağlı olarak entelektüel tartışmalara yol açtığı görülmektedir. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru, Osmanlılık ve İslamcılık fikirlerinin başarısızlığa uğraması neticesinde, Türkçülük fikri güç kazanmaya başlamıştır. Balkan Savaşları'nın ardından, Osmanlı aydınları arasında en fazla destek bulan ideoloji Türkçülük olmuş, bu fikir Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde önemli bir ideolojik dayanak noktası haline gelmiştir (Hanioğlu, 1985: 1397).

XIX. Yüzyılın en önemli gelişmelerinden biri, Fransız Devrimi'nin ardından milliyetçilik akımlarının Osmanlı topraklarına yayılmasıdır. Balkanlar'da ve Arap dünyasında milliyetçi hareketlerin güçlenmesi, Osmanlı Devleti'ni farklı yönetim modelleri arayışına yönlendirmiştir. Tanzimat Fermanı (1839) ile Osmanlı yönetimi, Osmanlılık fikrini benimseyerek, gayrimüslim unsurları Müslüman tebaa ile eşit haklara sahip hale getirmeyi hedeflemiştir. Ancak, Osmanlılık fikri Balkanlardaki

ayrılıkçı hareketleri durduramamış ve Osmanlı Devleti toprak kayıpları yaşamaya devam etmiştir (Zürcher, 2015: 341). Osmanlıcılığın başarısız olması üzerine, Osmanlı yönetimi Müslüman unsurların birliğini sağlamak amacıyla İslamcılık politikalarını ön plana çıkarmıştır. II. Abdülhamid dönemi, bu politikanın en yoğun uygulandığı dönem olmuş ve halifelik kurumu ön plana çıkarılarak Müslüman halklar arasında bir birlik oluşturulmaya çalışılmıştır (Mardin, 2005: 65). Ancak, Arap milliyetçiliğinin giderek güçlenmesi ve Arap isyanları, İslamcılığın da Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için yeterli bir çözüm olamayacağını ortaya koymuştur (Kayalı, 1998: 108). Tanzimat ve Meşrutiyet süreçlerinde yaşanan toplumsal kimlik buhranı ve çözüm arayışları, toplumda üç temel fikir akımının ortaya çıkmasına neden olmuştur: Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük. Bu akımların genel görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

- İlerleme için yöntem, Batılıların yaptıklarını uygulamaktır; onların gelişimlerini almak ve taklit etmek gerekir. İlerleme, bu anlamda Batılılaşmaktır.
- Ancak bu yaklaşım kabul edilemez, çünkü hem mümkün değildir hem de gerekli değildir.
- Batılılaşma ile kendideğerlerimizi koruma arasında bir sınır çizelim; hangi alanlarda Batılılaşacağımızı ve hangi alanlarda kendi kimliğimizi sürdüreceğimizi belirleyelim. (Akdaş, 2016:9-10).

Bu süreçte Osmanlı aydınları, özellikle Türk kimliği etrafında birleşme fikrine yönelmişlerdir. XIX. Yüzyılın sonlarında ve II. Meşrutiyet (1908) sonrasında Türkçülük, siyasi ve kültürel bir hareket olarak örgütlenmeye başlamıştır. Türk Derneği (1908), Türk Yurdu Cemiyeti (1911) ve Türk Ocakları (1912) gibi kuruluşlar, Türkçülük hareketinin temel kurumları haline gelmiştir (Tunaya, 1962: 440-445).

2.1.1. Osmanlıcılık

Osmanlıcılık anlayışı, Osmanlı Devleti'nin ulusal bir kimlik oluşturma yönündeki ilk adımı olarak değerlendirilmektedir. Fransız İhtilali'nin yol açtığı ayrılıkçı etkilerden korunmayı amaçlayan devlet, bu bağlamda bir sosyal inşa sürecine girmiştir. Bu süreçte, modernleşme hareketleri doğrultusunda "*Osmanlılık*" kavramını geliştirmiş ve tebaa arasındaki eşitsizlikleri gidermeyi hedeflemiştir (Mardin, 1964: 265). Ancak Osmanlı Devleti, asırlardır millet sistemine dayalı bir toplumsal yapı benimseyerek, tebaasını dini esaslara göre sınıflandırmış ve bu sistem çerçevesinde toplumsal uyumu sağlamıştır (Demir, 2011:334).

Osmanlı Devleti, çok etnikli yapısında “vatandaşlık” kavramını tesis etmeyi hedeflemiş ve bu doğrultuda Osmanlıcılık anlayışıyla ortak bir aidiyet duygusu oluşturmayı amaçlamıştır. Temelleri Tanzimat Fermanı ile atılan bu düşünce, Osmanlı yönetimi ve aydınları tarafından bölünme ve dağılma endişelerine karşı bir çözüm olarak benimsenmiştir. Osmanlıcılık, devletin farklı tebaalarını bir arada tutmayı ve bağımsızlık hareketlerine yönelen azınlıkları Osmanlı’ya bağlı kılmayı hedefleyen bir ideoloji olarak ortaya çıkmıştır (Türkmenoğlu, 2019: 411). Osmanlıcılık anlayışının temelini oluşturan kurmay zeka, Tanzimat Fermanı ile devlet yönetiminde etkin bir konum elde eden icra organlarıdır. Avrupa’da eğitim almış bu isimler, Osmanlı yönetim sisteminde radikal değişikliklerin gerekliliğini savunmuşlardır. Bu bağlamda, 1865 yılında ortaya çıkan “Yeni Osmanlılar” hareketi, Osmanlı’daki kimlik belirsizliğini ele alarak milli bir temsil kurumunun gerekliliğini vurgulamış ve Osmanlıcılık kavramının gelişimine katkı sağlamıştır. Ancak Osmanlı idaresi ile Yeni Osmanlılar arasında fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Devlet yönetimi, reformları devletin parçalanmasını önleme aracı olarak görürken, Yeni Osmanlılar bu reformların temelini “hürriyet” anlayışına dayandırmak istemiştir. Mardin’in (1991: 86) belirttiği üzere, *“Tebaaya ‘aşırı’ bir hürriyet vermek söz konusu olamazdı, zira ana hedef ‘devlet’i kurtarmaktı. Yeni Osmanlılar bu tutuma karşı koyarak ‘hürriyet’ istiyor ve bunun anayasaya dayalı bir parlamento ile sağlanacağını düşünüyorlardı.”*

Osmanlıcılık anlayışı, toplumda yeni bir kimlik oluşturmayı amaçlamış ancak bu çaba, etnik sorunlara ve toplumsal kutuplaşmalara neden olmuştur. Tebaanın dini kimliklerinin yanında etnik kimliklerini de tanıma çabası, özellikle gayrimüslim grupların etnik milliyetçilik temelinde bağımsızlık hareketlerine yönelmesine zemin hazırlamıştır (Kurtuluş, 2020: 19). Osmanlıcılık fikri, 93 Harbi’ne kadar etkisini korusa da, savaş sonrası gelişmeler, bu ideolojinin sürdürülebilir olmadığını ortaya koymuştur. Aynı dönemde Osmanlı Devleti’nin Balkan coğrafyasındaki Pan-Slavist hareketleri engelleyemeyeceği de anlaşılmıştır (Durmaz, 2015: 120). 93 Harbi sonrasında gayrimüslim tebaanın bağımsızlık faaliyetlerine yoğun şekilde yönelmesi, Osmanlıcılık fikrinin başarısızlığa uğramasında belirleyici bir etken olmuştur. Osmanlıcılık düşüncesi, Balkan Savaşları ile birlikte geçerliliğini tamamen yitirmiş ve Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet ve Balkan Harbi sonrası süreçte fikirden ziyade hayatta kalmaya odaklanmıştır. Bu dönemdeki iç ve dış gelişmeler, Osmanlıcılık fikrinin tartışmaya açılmasına yol açmıştır (Zeyrek, 2014: 73).

2.1.2. İslamcılık

Türk modernleşmesi sürecinde, toplumsal problemlerin çözümü ve değişime yönelik seçeneklerden biri İslamcılık olarak ortaya çıkmıştır. İslamcılık, 19. ve 20. Yüzyıllarda İslam'ı bütüncül bir şekilde yeniden toplumsal hayata hâkim kılmayı ve akılcı bir yöntemle Müslümanları Batı sömürsünden, kötü yönetimden ve hurafelerden kurtarmayı hedefleyen bir fikir ve hareket olarak tanımlanır (Kara, 2011). Mehmet Said Halim Paşa'ya göre İslamlaşmak, İslam'ın din ve dünya, maddi ve manevi boyutları birleştiren sosyal bir sistem olarak kabul edilmesidir (Tunaya, 1962: 12). Bu hareket, başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nun çevre bölgelerinde ve Hindistan'da gelişmiş, 1870'lerden itibaren Osmanlı merkezinde güç kazanmıştır. İslamcılık hareketi, iki temel eksene dayanır. İlk eksen, İslam'ı bir dünya görüşü ve yaşam rehberi olarak sunan aydınların fikirlerinden oluşur; bu doğrultuda Mısır Müftüsü Muhammed Abdüh önemli bir figürdür. İkinci eksen ise Osmanlı İmparatorluğu gibi İslam kültürünün egemen olduğu coğrafyalarda, “İslami nizam” arayışlarına odaklanır ve Pakistanlı düşünür Seyyid Ebu'l-Âlâ Mevdudi bu anlayışın temsilcilerinden biridir (Mardin, 1991: 11–12). Bu dönemde İslamcılar, Tanzimat'ın kültürel kimliği zayıflattığını savunarak, Osmanlı toplumuna şeriat değerlerinin yeniden kazandırılmasını amaçlamışlardır (Mardin, 1991: 92). II. Abdülhamit döneminde “ittihad-ı İslam” adıyla devlet politikası haline gelen İslamcılık, II. Meşrutiyet sonrası Sırat-ı Müstakim dergisi aracılığıyla fikirlerini geniş bir şekilde tartışma ve yayma imkânı bulmuştur (Kara, 2011: 29). İslamcılık, Batı'nın teknolojisinin benimsenmesi gerektiğini savunurken, dini ve kültürel değerlerin korunmasını öncelik olarak görmüştür (Mardin, 1991:17).

İslamcılık düşüncesi, modern toplumsal düşüncenin ilerlemeci niteliğini, dini bir form ve içerikle “terakki” veya “tecdid” ideolojisine dönüştürmüştür. Bu anlayış, dini tecrübeyi Kur'an ve Sünnet çerçevesinde Asr-ı Saadet döneminin “saf” haline döndürme çabasını ifade eder. İslamcılar, geleneksel İslam anlayışından uzaklaşarak, İslam'ı akılcı ve sistematik bir yapıya kavuşturmayı hedeflemiş, bunun için de dini bid'at, hurafe ve batıl inançlardan arındırmayı savunmuşlardır. Bu doğrultuda, İslamcılık, geleneksel din ve toplum anlayışını modern ve arındırılmış bir biçimde bireysel ve toplumsal yaşamın temel kodları haline getirme idealini taşır (Akgül, 2012:232). İslamcı düşünce, “İslam ilerlemeye engel değildir” ilkesini benimseyerek, İslamiyet'in geri kalmışlığın nedeni değil, aksine ilerlemeyi teşvik eden bir inanç sistemi olduğunu savunmaktadır (Tunaya, 1962). İslam Devletlerinin gerileme nedenleri, İslam'ın temel esaslarından değil,

Müslümanların hakiki İslam anlayışından uzaklaşmalarından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, İslam'ın ilk kaynaklarına dönerek bir arınma ve saflaşma sürecini öngören İslam merkezli modernleşme hareketleri dikkat çekmektedir. Bu düşüncenin önde gelen isimlerinden biri olan Cemaleddin Afgâni, hem İslam modernizminin kurucularından hem de ümmet birliğinin güçlü savunucularından biridir. Afgâni, öncelikle ulusal bağımsızlık mücadelesine odaklanmış, ardından tüm İslam ülkeleri arasında dayanışmayı artırarak bir Müslüman birliği idealini gerçekleştirme hedefiyle hareket etmiştir (Karaman, 2002). Mehmet Akif, yakın dönem Türk düşünce tarihinde İslam modernizmi ve İslamcılık hareketinin önde gelen isimlerinden biri olarak dikkat çeker. Abdülhamit karşıtı ve Meşrutiyet yanlısı bir tutum sergileyen Akif, hilafet ve saltanatı eleştirmiş; anayasa ve meclis gibi modern siyasal kavramları desteklemiştir. İslam'ın içtihat kurumu ile güncellenmesi gerektiğini savunan Akif, bu yolla dinin, halkın cehaletinden beslenen ulemanın bir iktidar aracı olmaktan çıkarılabileceğini öne sürmüştür. Ona göre, geri kalmışlığın nedeni İslam'da değil, İslam'ı sahih bir şekilde anlayamayan Müslümanlardadır. Bu bağlamda, dinin asıl kaynaklarına dönüş, hurafelerden arındırılması ve ilim anlayışının modernleşmesi gibi reformist yaklaşımları savunmuştur. Batılılaşma konusunda ise Mehmet Akif, manevi değerlerin korunmasıyla birlikte ilim, fen ve sanat alanlarında Batı'nın taklit edilmesini benimsemiştir (Kara, 2003:202-204).

Türk modernleşme sürecinin önemli akımlarından biri olan İslam modernizmi, diğer adıyla İslamcılık, İslam'ın kendi iç dinamiklerinden beslenerek tecdid (yenileme) ve ıslah (reform) amacıyla ortaya çıkan bir düşünce hareketidir. “*İslam mani-i terakki değildir*” söylemiyle modernitenin seküler değerleriyle bir etkileşim kurmayı amaçlamış, ancak bu süreçte Batı'nın medeni ve kültürel değerlerinin arka planını yeterince derinlemesine inceleyememiştir. Askeri yenilgiler ve dış baskılarla şekillenen bu düşünce, döneminin konjonktürel koşullarında ortaya çıkmış ve İslam'ı yeniden yorumlama çabası içinde önemli bir rol oynamıştır (Kara, 2003:199). Abdülhamid'in tahta çıkmadan önce şekillenen İslamcılık anlayışına göre, hilafet yalnızca manevi bir egemenlik alanı oluşturmaz; aynı zamanda siyasal egemenlik boyutu da taşır. Bu makam, İslam'a özgü devlet yönetiminin temelini oluşturmakta ve Müslümanları, ülke, dil veya renk farklılıklarını aşan ortak bir inanç ve millet bilinci etrafında birleştirmektedir. Böylece Batı uygarlığında olduğu gibi, bir İslam uygarlığı kavramı da ortaya konulmaktadır. Berkes'e (2018: 361) göre, İslam milletinin geri kalışı, Avrupa

devletlerinin parçalanmalarıyla birlikte, siyasal güçten uzaklaşan Müslümanların dinlerini de yitirme tehlikesine karşı karşıya kalmalarına dayanmaktadır. Bu bağlamda, çağdaş bir varlık sergileyebilmeleri için Müslümanların, dine dayalı bir birlik oluşturarak eski uygarlıklarını diriltmeleri gerekmektedir; bu birliğin sembolü ise hilafettir. Akçura'ya (2019: 83) göre, İslam birliği siyaseti uygulamasında karşılaşılan temel zorluklar, içsel dinamiklerden ziyade dışsal etkenlerden kaynaklanmaktadır. O dönemde, Müslümanlar “ben Türküm; ben İranlıyım” ifadelerinden önce “Elhamdülillah, Müslüman'ım” diyerek ortak bir kimlik ve inanç duygusuna sahip olmuşlardır. Böylece İslam, iç toplum yaşamında gücünü korurken, dış etkenlerin baskısı altında da, özellikle Batılı Hristiyan devletlerin çoğunlukla Müslüman azınlık nüfuslarına sahip olmaları nedeniyle, İslam birliği siyaseti üzerinde dış güçlerin etkisi belirleyici olmuştur. İslamcılığın ilk temsilcisinin kim olduğuna ilişkin görüşler çeşitlilik göstermektedir. Bazı araştırmacılar Cemalettin Afgani ve “selefiye” adı verilen düşünce akımını İslamcılığın başlangıcı olarak değerlendirirken, Türköne (2014: 465-466) ise İslamcılığın ilk izlerini Yeni Osmanlılar'da görmek gerektiğini savunmaktadır. Yeni Osmanlılar, ilerleyen dönemde ve günümüzdeki İslamcı tartışmaların temelini oluşturan kuramsal yaklaşımları ortaya koymuş; Tanrı egemenliği, halk egemenliği, doğal hukuk veya şariat hukuku gibi konularda Namık Kemal ve Ali Suavi gibi düşünürlerin yazılarında bu tartışmalara rastlanabilmektedir.

2.1.3. Batıcılık

Batılılaşma ya da Batıcılık ile ilgili pek çok tanım yapılmıştır. Bu tanımların ortak noktası, daha iyi bir yaşam için Batı'nın bilgi, teknik, kurum ve kültüründen faydalanma gerekliliğidir. Ancak, Batı'dan alınacak unsurların sınırları belirsizdir ve bu unsurlar birbirini etkilemektedir (Gündüz, 2007: 17). Batılılaşma sürecinin kökeni II. Mahmut ile başlayan yenilik hareketlerine dayanır. Tanzimat Fermanı'nın temelini oluşturan Reşit Paşa ve Batılılaşma yanlısı aydınlar, Osmanlı'nın içinde bulunduğu krizleri ancak reformlarla çözenin mümkün olduğunu savunmuşlardır. Batı'nın bilim, teknoloji, siyasi ve idari alanlardaki gelişimlerini gözlemleyerek, ülkenin kalkınması için bu unsurların benimsenmesi gerektiği kanaatine varmışlardır. Tanzimatçılar, çoğu zaman Batılı devletlerin desteğini alarak onların doğrultusunda reform girişimlerinde bulunmuşlardır. Tanzimat Fermanı'nın ilanına kadar hemen her alanda etkisini gösteren Batılılaşma fikri, bu ferman ile birlikte siyasal alanda da görünür hale gelmiştir (Yıldız, 1999:281).1908 yılında başlayan II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı'nın son yıllarına denk

gelir. Bu süreç, milli devlete geçişin ve Osmanlı'nın tasfiyesiyle Cumhuriyet'in yapılanmasına zemin hazırlayan birdönem olarak değerlendirilebilir. “*Batıcılık, Avrupacılık, Garplılaşma, muasırlaşma, çağdaşlaşma, asrilik ve modernleşme*” gibi kavramlar, Osmanlı Devleti'nin gerileme döneminden itibaren yaygınlaşan ve dönemin popüler söylemleri arasında yer alan kavramlardır. Batıcılar, geleneksel ve dini değerlerin önemini yitirdiğini, dinin çözüm bekleyen meselelerde ikincil bir unsur olduğunu ve kurtuluşun tek yolunun Batılılaşma olduğunu savunmuşlardır (Hanioğlu, 1985: 1474). Osmanlı dönemi, tarih boyunca Batı ile temas halinde olan Türklerin, Batı ile en yoğun ilişkilerini kurduğu dönemdir (Ülken, 1978: 41). Batılılaşma, en genel anlamıyla Batı'nın gelişmişlik düzeyine ulaşmak amacıyla siyasî, sosyal ve kültürel değişimlerin gerçekleştirildiği bir süreç olarak tanımlanabilir. Ancak bu kavram, Osmanlı siyasi tarihinde en karmaşık kavramlardan biri olmuştur (Hanioğlu, 1992: 148).

Batılılaşma, Osmanlı modernleşmesinin başlangıcından itibaren etkili olmuştur. Meşrutiyet dönemi ise Batılılaşma açısından bir dönüm noktası kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde yenilik ve Batılılaşma hareketleri öncelikli olarak askerî, siyasî, idarî ve sosyal alanlarda, padişah ve sadrazamların doğrudan etkisiyle başlamıştır. Ancak Meşrutiyet, yöneticilerin inisiyatifinden çok muhalif kesimlerin fikrî mücadelelerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Meşrutiyet, çok uluslu Osmanlı yapısında başarıyla uygulanmaya çalışılmışsa da Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle kesintiye uğramıştır (Karal, 2007:565-566). II. Meşrutiyet'in ilanı (1908), Tanzimat'tan bu yana savunulan siyasi reformların bir adımı olarak değerlendirilebilir (Tunaya, 2016: 40). Batılılaşma yanlısı fikir adamları, Osmanlı'nın Batılılaşarak yenileşmesi gerektiği noktasında birleşmiş olsalar da, aralarında tam anlamıyla bir fikir birliği sağlanamamıştır. Batıcıların temel amacı, Osmanlı'yı bilim ve teknik alanında güçlendirmektir. Ancak Batı'nın ahlakî ve sosyal yönlerinin ne dereceye kadar örnek alınacağı konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Tam Batıcılar, Batı'nın seviyesine ulaşabilmek ve kabul görmek için her alanda Batı'nın örnek alınması gerektiğini savunmuşlardır. Yapılan bazı reformların yapay kalmasını, yenileşme hareketlerinin henüz olgunlaşmamış olmasına bağlamışlardır. Buna karşılık, kısmî Batıcılar Batı'dan alınacak unsurların seçilerek ve Doğu ile Batı'nın sentezi yapılacak şekilde benimsenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre, Batı'yı tüm yönleriyle benimsemek İslam ahlak prensiplerini reddetmek anlamına gelir ve bu durum Osmanlı Devleti'nin amacına ters düşer. Celâl Nuri'nin öncülüğünü yaptığı telifçi yaklaşım,

özellikle İslamcı çevrelerin beğenisini kazanmıştır. Ancak Abdullah Cevdet, kısmî Batıcılığı reddetmiş ve Batı medeniyetinin bütüncül bir şekilde benimsenmesinin zorunlu olduğunu savunmuştur. Bu meselede fikir birliği sağlanamamıştır (Karpat, 2010: 108; Tunaya, 2016:69-70).

Ülken, Batı'nın yalnızca teknik yönünün alınmasının yeterli olmayacağını, ahlak ve hukuk alanlarında Batı'dan uzak kalmanın modernleşme çabalarını başarısızlığa mahkûm ettiğini vurgulamaktadır. Ülken'e göre, Yakın ve Orta Doğu'nun modernleşme denemeleri, bu zihniyet nedeniyle başarısız olmuş ve bu zihniyetten kurtulunmadığı sürece hakiki anlamda çağdaş kültüre dahil olunamayacaktır (Ülken,1978: 45). Batılılaşma yanlıları, kendi aralarında farklı görüşlere sahip olsalar da İslam dinine ve evrensel değerlerine inanıyorlardı. Osmanlıcılık anlayışları ise devletin birliğini sağlayan ve İslam'ı tamamlayan bir unsur olarak şekillenmiştir. Devletin Türklerin millî özelliklerine göre yeniden yapılandırılması gerektiğini savunan Türkçülerle fikir ayrılıklarına girdikleri bilinmektedir. Batıcılar, toplumsal yenilenmenin ancak eğitim yoluyla halkın cehaletten kurtarılmasıyla mümkün olabileceğine inanmışlardır. Eğitimsizliği, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü durumun temel nedeni olarak görmüş ve “*irfan*” ideali etrafında birleşmişlerdir (Karpat, 2010:108–109).

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte basın faaliyetleri hız kazanmış ve Batılılaşma yanlıları kendi fikirlerini dergiler aracılığıyla dile getirebilecekleri bir mecra oluşmuştur. Batılılaşma fikri, dönemin gelişmelerine paralel olarak Batılılaşmanın zorunlu olduğunu savunan tüm aydınlar tarafından benimsenmiş ve bu düşünceler halka aktarılmaya çalışılmıştır. Batılılaşma yanlısı aydınlar, yalnızca Batı'nın bilim ve teknolojisini almayı değil, Batı medeniyetinin tüm yönleriyle örnek alınması gerektiğini savunmuşlardır (Turhan, 2015: 65). Bu doğrultuda Batılı kültür, Osmanlı aydınları arasında büyük ilgi görmüş; kimi Batılılaşma yanlıları tam anlamıyla Batılılaşmayı savunurken, bazıları Batı'dan yalnızca belirli unsurların alınmasını önererek Batılılaşmayı devletin kurtuluşu için bir araç olarak kullanmışlardır. Batılılaşma yanlıları aydınların çözüm arayışları ilk kez *Mehtab* (veya *Şebtab*) adlı dergi etrafında toplanmalarıyla belirgin hale gelmiştir. Bu dergide, Batılılaşmanın Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için tek çare olduğu düşüncesi ana tema olarak işlenmiş ve bu doğrultuda birçok yazı kaleme alınmıştır (Yüksel, 2022: 58).

2.1.4. Türkçülük

Milliyetçilik düşüncesi, 1789 Fransız İhtilali'nin bir sonucu olarak ortaya çıkmış, ancak Osmanlı aydınları arasında tam anlamıyla milliyetçiliğin ne zaman ortaya çıktığı konusunda iki farklı yaklaşım sergilendiği görülmektedir (Çalen, 2019: 2). Milliyetçilik fikri, Avrupa'da XIX. Yüzyılda yaygınlaşmaya başlamış olsa da Türkler açısından köklü bir geçmişe sahiptir. Türklerde milliyetçilik düşüncesinin başlangıcı Hun Devleti'ne kadar götürülmekte olup, Mete Han dönemi bu anlayışın temellerinin atıldığı dönem olarak kabul edilmektedir (Cansever, 1959: 8; Danişment, 1983:16). Türkçülük ile ilgili fikirleri ilk defa; Şinasî, Ziya Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Mustafa Celaleddin Paşa, Süleyman Paşa, Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Cevdet Paşa, Şemseddin Sâmî, Necib Âsım, Veled Çelebi, Bursalı Mehmed Tahir, Ahmed Hikmet, Mehmed Emin, Tunalı Hilmi ve Hüseyinzâde Ali gibi isimler tarafından ortaya atılmıştır (Çalen, 2019: 7). Türk adının yer aldığı en eski yazılı metinler olan Orhun Abideleri ise, VIII. Yüzyılda Türkçülüğün yazılı belgeleri olarak kabul edilir. Bu kitabelerde yer alan ifadeler, Türk kimliğinin tarihî birikim içinde nasıl şekillendiğini ve yöneticilerin Türkçülük fikrini, adını koymadan benimsediklerini göstermektedir (Elçin, 1978: 12). Türklerin İslamiyeti kabul etmeleriyle birlikte, milliyet anlayışı din eksenli bir kimliğe evrilmiş ve ümmet bilinci ön plana çıkmıştır. İslam medeniyeti içinde yer alan Türkler, Arap ve Fars kültürlerinden etkilenmiş, bu süreçte özellikle edebi ve kültürel alanda Arapça ve Farsçayı kullanmayı tercih etmişlerdir (Kabaklı, 1985: 192). Ancak, Müslüman Türkler arasında zamanla milliyetçi refleksler gelişmiş ve bu eğilim, Arap ve Fars kültürlerinin etkisine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır (Banarlı, 1971: 247).

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren genişleme süreci yaşanmış, ancak bu süreç XVII. Yüzyıldan itibaren duraklama ve gerileme dönemine evrilmiştir. 1699 Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti, ilk toprak kayıplarını yaşamış ve bu durum devletin parçalanma sürecini hızlandırmıştır (Yavuz, 1999: 3). Osmanlı Devleti'nin çok milletli yapısı nedeniyle yönetimde farklı etnik grupların yer alması, devletin siyasi ve sosyal yapısını etkileyen temel unsurlardan biri olmuştur. Osmanlı yönetimi, bu çok etnikli yapıyı İslam hukukuna dayalı bir sistemle düzenlemiş ve millet sistemi ile yönetim anlayışını oluşturmuştur (Bayraktutan, 1996: 50). Ancak, XIX. Yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı toplumu, ümmet anlayışından millet bilincine doğru bir dönüşüm sürecine girmiştir (Say, 1998: 151). Bu dönemde Osmanlı yöneticileri, devleti ayakta tutabilmek adına çeşitli fikir akımlarını benimsemişlerdir. XIX. Yüzyılda Osmanlı

Devleti'nde ortaya çıkan Osmanlıcılık akımı, devletin bütünlüğünü sağlamak ve etnik unsurlar arasındaki birlikteliği korumak amacıyla geliştirilmiştir. Sultan II. Mahmud'un "Ben tebaamdan Hristiyanı kilisede, Museviyi havrada ve Müslümanı camide fark ederim" sözleriyle resmiyet kazanan bu anlayış, halkın birliğini sağlamaya yönelik bir girişim olarak öne çıkmıştır. Ancak, Osmanlıcılık düşüncesi özellikle gayrimüslim unsurlar tarafından desteklenmemiş ve aksine ayrılıkçı hareketleri güçlendirmiştir (Akçura, 2015: 7). Osmanlıcılığın başarısız olması üzerine, Osmanlı Devleti Müslüman unsurların birliğini sağlamak amacıyla İslamcılık politikalarına yönelmiştir. II. Abdülhamid döneminde resmi bir ideoloji haline gelen İslam birliği siyaseti, Müslüman ahaliyi bir arada tutmayı amaçlamıştır (Mardin, 1964: 12-13). Ancak, Arap ve Arnavut milliyetçiliğinin güçlenmesi ve Avrupa devletlerinin Osmanlı iç işlerine müdahale etmesi, bu akımın başarısını sınırlamıştır. Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in başlattığı Arap isyanı ve Arnavut ayaklanmaları, Osmanlı Devleti'nin İslam birliği politikasının sürdürülebilir olmadığını göstermiştir (Akçura, 2015: 21-23, 31-33).

Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının başarısız olması üzerine, Türkçülük fikri devletin bekası için bir çözüm olarak görülmeye başlanmıştır. XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı aydınları arasında yaygınlaşan Türkçülük hareketi, özellikle Ahmet Vefik Paşa, Süleyman Paşa ve Ali Suavi gibi isimler tarafından desteklenmiştir (Danışmend, 1942: 28, 32; Kuran, 1987: 46). Türkçü aydınların en önemli basın yayın organı, *Türk Yurdu* isimli dergidir. *Türk Yurdu* gazetesinde yazan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Fuat Köprülü ve Hüseyinzâde Ali Bey gibi önemli aydınlar, paylaştıkları düşüncelerle kamuoyunda büyük yankı uyandırmışlardır. *Türk Yurdu* gayesi, derginin ilk başlığında yer alarak Osmanlı idaresi altında bilinçsiz bir şekilde yaşayan Türklere benliklerini anlatmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda *Türk Yurdu* dergisi, Türk milliyetçiliği fikrinin oluşturulması, organizesi ve geliştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır. İlerleyen zamanla Türk Ocakları'nın faaliyetlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin de etkili olmaları, Türkçülük fikrinin bu cemiyetin iktidara gelmesiyle devletin resmî ideolojisi olarak şekil almasına neden olmuştur (Hanioglu, 1985:1397-1398). *Türk Yurdu* ve *Yeni Mecmua* gibi yayın organlarının etrafında bir araya gelen Türkçülerin savunduğu görüşe göre; Osmanlı bayrağı altında bilinçsizce yaşayan Türklere milliyet bilinci kazandırılacak ve milliyetlerini tanımları sağlanacaktır. Bu sayede İslam dünyasına güçlü bir unsur olarak girebilecek, sarsılmış Osmanlı Saltanatının temellerini sağlamlaştıracaklardır. Bu oluşumlar Osmanlı

İmparatorluğu içinde oluşturulursa, potansiyel olarak Osmanlı İmparatorluğu dışında yaşayan milyonlarca Türk ile bağlantı kurları sağlanacaktır. Türk milliyetçiliğini sistemli bir şekilde ortaya koyan Ziya Gökalp, birçok Osmanlı aydını gibi Batı'dan gelen yeniliklere uzak kalmamış ve bu durum, onda Türk milliyetçiliğini savunmayı gerektirmiştir. Gökalp'in anlayışına göre; çok uluslu devletlerin artık bağımsızlıklarını kazanarak kendi milletlerini oluşturduğu yönündedir. Bir devletin varlığının millî bir zemine dayanmadıkça sağlam olduğu düşünülemez. Tek çözüm, “ulusal devlet” kurmaktır; çünkü devletin oluşturulmasında aktif rol oynayan millet dışındaki diğer milletler, o devlete gereken saygıyı göstermeyecektir. Ziya Gökalp, 1918'de basılan *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* adlı kitabında modernleşmenin önemi üzerinde durmuştur. Ona göre İslamcılık, modernleşme ve Türkçülük birlikte değerlendirilmelidir. Türklük ile İslamlık arasında bir çatışma söz konusu olamaz. Gökalp'e göre Türkleşmek, aynı zamanda İslamlaşmak demektir. Gökalp, bu iki unsuru ayrılmaz bir bütün olarak ifade ederek, Türkleşmenin aynı zamanda İslamlaşmak ve muasırlaşmak olduğunu dile getirmiştir (Çalen, 2011:296). Yusuf Akçura'nın Türkçülük düşüncesinin temeli, Tatar modernizmine dayanmaktadır. Tatarlar, Rusya'da yaşayan diğer Türk gruplarına göre ekonomik olarak daha iyi durumda olduklarından, Rus emperyalizmi onlar için sadece kültürel olarak değil, ekonomik olarak da tehdit oluşturmaktadır. Bu anlamda Pan-Türkçülük, Rus emperyalizmi karşısında bir direniş hareketi oluşturacaktır. Bu durum karşısında, bütün Türkler arasında ortak bir yazı dilinin gelişmesi ile birlikte kültürel birlik fikri de Kırım Tatarları arasında ortaya çıkmıştır. Yusuf Akçura ise tüm bunlardan yola çıkarak konunun kültürel boyutunun ötesine geçerek yeni bir siyasi kimlik fikrini ortaya atmıştır. Bu fikir, Yusuf Akçura'nın büyük Türk Birliği idealini oluşturmaktadır. Bu anlamda, Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğinin temelini oluşturan bir düşünür olmuştur. 1904'te yayımladığı *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı makalesinde, Türkçülüğün ırk temelli bir devlet kurmasının siyaseten kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır. Akçura, ilk defa Osmanlı Saltanatı tarafından takip edilen Osmanlıcılık ve İslamcılık gibi Türkçülük siyasetinin de özgürleştirici bir ideoloji olabileceğini açıkça ortaya koymuştur. Ona göre, Türk birliğinin önce Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklerle birleştirilmesi, ardından Asya ve Avrupa'daki Türklerle bilinçlendirilip Türkleştirilmesi gerektiği görüşündedir. Ardından, Asya kıtası ile Doğu Avrupa'ya yayılmış olan Türklerin birleştirilerek gösterişli bir siyasi devlet oluşturulacağı öngörülmektedir (Georgeon, 2008:509).

Osmanlı Devleti'nin farklı etnik ve dini gruplardan oluşan yapısı, uzun yıllar millet sistemi çerçevesinde korunmuş olsa da XIX. Yüzyılda milliyetçilik akımlarının yükselişi, Türk kimliğinin daha belirgin hale gelmesine yol açmıştır. Osmanlı aydınları arasında, Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için Türk kimliğini ön plana çıkarma fikri giderek daha fazla benimsenmeye başlamıştır. Ahmet Vefik Paşa tarafından hazırlanan Lehçe-i Osmani, Türk diline dair önemli bir çalışma olarak kabul edilmiştir (Gözütok, 1997: 29-37). Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin resmi belgelerinde Türk kimliği giderek daha fazla vurgulanmış, Kanun-ı Esasi'de (1876) Osmanlı Devleti'nin resmi dili Türkçe olarak belirlenmiştir (Buzpınar, 1991: 132-133). Ancak, Osmanlı kimliğinin resmîyette vurgulanmasına rağmen, Türkçülük fikri tam anlamıyla sistematik bir ideoloji haline gelmemiştir. Bu dönemde özellikle İsmail Gaspiralı, Tercüman gazetesi aracılığıyla Türkçülük fikrini geniş kitlelere yayma çabası içinde olmuş ve "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla Türk dünyasında bir bilinç oluşturmaya çalışmıştır (Kırımlı, 1985: 392-395). II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte Türkçülük siyaseten de etkili olmaya başlamış ve Türk Ocakları gibi kuruluşlar aracılığıyla geniş kitlelere yayılmıştır (Darendelioglu, 1977: 41, 44, 48). Ziya Gökalp ise Türkçülük hareketinin fikrî temellerini atmış ve kültür milliyetçiliği anlayışı çerçevesinde Türklük bilincini güçlendirmeye yönelik çalışmalarda bulunmuştur (Gökalp, 1988: 176-177; Arık, 1969: 97-101).

Türkçülük hareketi, devletin yıkılış sürecine denk gelen ve devletin kurtuluşuna dair cevapların arandığı Meşrutiyet döneminde ivme kazanmıştır. Bu durumun iki nedeni olduğu görülmektedir: İlki, Osmanlı İmparatorluğu tebaasındaki bütün milletlerin bağımsızlık talepleri; ikincisi ise memleket içindeki azınlıkların Türklere karşı kazandığı ekonomik avantajdır. Azınlıkların bu hallerine karşı duyulan tepkiler, Türklerde milliyet fikrinin gelişmesinde etkili olmuştur (Uca, 1996: 135). Bu durumun iki nedeni olduğu görülmektedir: İlki, Osmanlı İmparatorluğu tebaasındaki bütün milletlerin bağımsızlık talepleri; ikincisi ise memleket içindeki azınlıkların Türklere karşı kazandığı ekonomik avantajdır. Azınlıkların bu hallerine karşı duyulan tepkiler, Türklerde milliyet fikrinin gelişmesinde etkili olmuştur (Uca, 1996: 135). Tanzimat ve II. Meşrutiyet ile birlikte gelişen millî bir coğrafya, dil ve tarih araştırmaları, bu hareketin temel unsurlarını oluşturmuş ve bu akımın Osmanlı toplumunda etkin bir taraftar kitlesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Balkan savaşlarının sonunda yaşanan hezimet ise milliyetçilik akımının gerekçelerine tamamen zıt olan Osmanlıcılık fikrinin sonunu getirmiş ve Osmanlı Devleti içindeki Türklerin milliyetçilik fikrini benimsemelerine, dolayısıyla

Türk Milliyetçiliğinin önem kazanmasına neden olmuştur (Sarınay, 1994: 63-67).

Balkan Savaşları, Osmanlı toplumunda giderek yayılan Türkçülük düşüncesinin siyasal olarak şekillenmesinde Kafkas, Kırım ve Kazan kökenli Türkler ile Rusya'daki Türklerin millî benliklerini koruma çabalarının etkili olduğu görülmektedir. Yapılan bu çalışmalar, Osmanlı aydınları üzerinde de etkili olarak Türkçülük fikrini benimsemelerinde önemli bir rol oynamıştır. Rusya Türklerinde milliyetçilik ise büyük ölçüde dinî alanda yapılan reformlar ile Azeri ve Tatar burjuvazisinin gelişmesi sonucunda önem kazanmıştır. Kazan ve Rusya'daki birçok Tatar din adamı, İslam'ı modernize etme ve onu Müslüman topluluk arasında yayma hareketini temsil ederek Rusya'da “siyasi liderlik” rolünü üstlenmiştir. Kırım kökenli bir Tatar olan İsmail Gaspıralı gibi aydınlar, modernleşme açısından Osmanlı Devleti dahil bütün Türk esaslıhalklara örnek teşkil etmiştir. İsmail Gaspıralı, 1873 yılında çıkarmaya başladığı *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla Türklük şuurunun ilkesel çerçevesini oluşturan “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” anlayışının oluşmasını sağlayarak millî birliğin yani Türkçülüğün adımlarını atılmasına öncülük eden en önemli simalardandır (Kushner, 1979: 17). Akçura, bu kitapta imparatorluktan kurtuluşu için geliştirilen üç siyasi hareketten söz etmektedir; yani Osmanlıcılığı, İslamcılığı ve son olarak da Türkçülüğü ele almıştır (Akçura, 2015: 15). 1908 yılında II. Meşrutiyet ile birlikte oluşan özgürlükçü havanın etkisiyle düşüncelerin aktarılması ve tartışılabilmesinin önünün açılmasıyla birçok fikir akımı gibi Türkçülük akımı da bu dönemdeki basın ve yayın organlarında savunulmaya başlanmıştır. 18 Ocak 1908 yılında kurulan Türk Derneği ve 25 Mart 1912 yılında oluşturulan Türk Ocakları, Türkçü aydınların düşüncelerini aktarmak adına fikirlerini duyuracakları yeni bir mecra oluşturmuşlardır (Okur, 2008: 127). Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçilik düşüncesinin Türkler arasında daha geç ortaya çıktığı herkesçe bilinen bir durumdur. Bu nedenle, Türklerin devamını sağlamak için millî benliklerini kazanmalarının zaruri olduğu görüşünü Türkçülük akımına bağlayan Ahmet Ağaoğlu, Babanzade Ahmet Naim ve Süleyman Nazif gibi İslamcı ve Osmanlıcı aydınlarla yaşadığı fikir ayrılıklarında Türkçülükle İslam'ın birbirinden ayrı olmadığını kanıtlamaya çalışmıştır. Ağaoğlu için Türkçülük, ulusun kurtuluşunu sağlayacak birleşmenin kültürel zeminini oluşturmaktadır (Demirci, 2001: 177). Ağaoğlu'nun Türkçü görüşleri, diğer Türkçüler gibi *Türk Yurdu* dergisinde belirginleşmeye başlamıştır. Meşrutiyet dönemi yazılarında, Ağaoğlu'nun İslamcılık ve Türkçülük akımlarını uzlaştırma çabası dikkat çekmektedir. Türk dünyasındaki iki önemli akımın

İslamiyet ve Türklük olduğunu belirten Ağaoğlu, bu iki akımın, aralarındaki ayrılıklara rağmen aynı hedefleri izlediğine işaret etmektedir (Özcan, 2001: 21).

2.2. I. Meşrutiyet Dönemi (1876 Tarihli Kanun-i Esasi)

Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı siyasi tarihinin önemli dönüm noktalarından biridir ve toplumsal, siyasi, hatta kültürel birçok etkiyi beraberinde getirmiştir. 23 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilen II. Meşrutiyet'in, ilk günlerde basında yer bulmamasına rağmen, 25 Temmuz 1908'de İstanbul'un çeşitli noktalarının bayraklarla süslenmesi ve halkın geniş katılımıyla gerçekleştirilen kutlamalar, meşruti yönetimin halk nezdinde bir heyecan ve umut kaynağı oluşturduğunu göstermektedir (Kansu, 2017: 139). Bu dönemin dikkat çeken bir diğer önemli unsuru, II. Meşrutiyet'in barışçıl bir şekilde hayata geçirilmesidir. Padişah II. Abdülhamid'in, meşruti yönetimi kendi iradesiyle ilan etmesi, taraflar arasında uzlaşmacı bir zeminin oluşmasını sağlamış ve sürecin çatışmasız ilerlemesine olanak tanımıştır (Durdu, 2003: 302-303). Bu durum, dönemin siyasi aktörleri açısından stratejik bir yaklaşımın benimsendiğini ortaya koymaktadır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu süreçteki tutumu da ayrıca değerlendirilmesi gereken bir husustur. Cemiyetin temel hedefi, II. Abdülhamid'i tahttan indirmekten ziyade, yönetimde söz sahibi olmak ve politik süreçlere etkin bir şekilde katılım sağlamaktı. Ancak, İttihat ve Terakki'nin yönetimde tam anlamıyla bir hakimiyet oluşturamadığı ve bu nedenle etkinliğinin sınırlı olduğu da ifade edilmelidir. Bu bağlamda, Sina Akşin'in İttihat ve Terakki'yi bir "*denetleme iktidarı*" olarak tanımlaması, cemiyetin yönetim üzerindeki etkisinin niteliğini vurgulayan önemli bir analizdir (Akşin, 2014: 56).

Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı Devleti'nin siyasi, hukuki ve toplumsal yapısında köklü değişimlerin yaşandığı bir süreçtir. Bu dönem, anayasal monarşi anlayışının Osmanlı yönetim sistemine dâhil edilmesi girişimiyle birlikte, farklı siyasi düşüncelerin ortaya çıktığı ve tartışıldığı bir evre olarak değerlendirilmelidir (Tanör, 2006: 145).

Osmanlı Devleti'nde anayasal sürece geçiş, 23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesiyle başlamıştır. Bu gelişme, Tanzimat Dönemi'nde oluşturulan reform ortamı, Balkanlar'da yükselen ulusçuluk hareketleri ve dönemin uluslararası baskıları gibi bir dizi iç ve dış faktörün sonucudur (Tanör, 1991: 151). Ancak anayasa, halkın doğrudan katılımı olmaksızın, padişahın iradesi doğrultusunda ilan edilmiştir (Okandan, 1948: 146). I. Abdülhamid dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun

modernleşme ve merkeziyetçi yönetim anlayışı çerçevesinde şekillenen politikalarının yanı sıra toplumsal muhalefetin de geliştiği bir süreç olmuştur. Bu dönemde padişahın otoritesini pekiştiren baskıcı yönetim anlayışı, saray çevresi ve destekçileri ile muhalif kesimler arasında belirgin bir ayrılmaya neden olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa gibi dönemin devlet adamları, merkezî idarenin güçlü tutulmasını savunurken, özellikle modern eğitim kurumlarından mezun olan genç aydınlar ve reform yanlısı kesimler, mevcut yönetimin baskıcı yapısına karşı organize olmaya başlamışlardır (Çeviker, 2022: 160).

1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasi, Osmanlı Devleti'nde anayasal rejime geçişin ilk resmi belgesi olmakla birlikte, bu belgenin modern anlamda bir anayasa olarak değerlendirilmesi tartışmalıdır. Nitekim, anayasanın hazırlanma sürecinde siyasi katılım, halk iradesi ve hukuki kurumsallaşma gibi modern anayasal unsurların belirleyici olmadığı ifade edilmektedir (Tanör, 2006: 133). Bu anayasa, bir "ferman anayasası" olarak kabul edilmekte olup, hukuki anlamda halkın egemenliğine dayanan bir anayasa niteliğinde değildir (Akın, 1999: 56). Vural Dinçkol ve Somer (2006: 23) de bu anayasayı, padişahın tek taraflı iradesiyle kabul edilmiş bir belge olarak değerlendirmektedir.

Kanun-i Esasi'nin temel maddeleri incelendiğinde, devletin monarşik yapısının korunduğu görülmektedir. 1. madde, Osmanlı Devleti'nin bölünmez bir bütün olduğunu ilan etmekte; 3. madde ise saltanat ve hilafetin Osmanogulları soyuna ait olduğunu vurgulamaktadır (Gözler, 2020). Bu düzenlemeler, Osmanlı Devleti'nin ulus devlet anlayışına değil, çok uluslu ve dini temelli bir monarşik yapıya dayandığını göstermektedir (Tunaya, 2016: 9).

Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte görünürde bir kuvvetler ayrılığı sistemi öngörülmüş olsa da, uygulamada padişahın yetkilerinin ciddi biçimde sınırlandırılmadığı görülmektedir. Anayasal çerçeve içinde padişah, yalnızca yürütme erkinin başı olarak değil, aynı zamanda yasama yetkisinin kullanıldığı Meclis-i Umumi'nin de başı olarak tanımlanmıştır (Akın, 1999: 56). Kanun-i Esasi gereği oluşturulan Meclis-i Umumi, Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Heyet-i Ayan, padişah tarafından atanan ömür boyu görevde kalacak üyelerden, Heyet-i Mebusan ise belirli bir seçim süreciyle belirlenen vekillerden oluşmaktadır (Tunaya, 2016: 11; Akşin, 2012: 35). Ancak, padişahın meclisi tatil etme ve feshetme yetkisi gibi geniş yetkilere sahip olması nedeniyle yasama yetkisi oldukça

sınırlıdır (Berkes, 2018: 333). Kanun-i Esasi’de egemenliğin halka ait olduğuna dair bir hüküm bulunmamaktadır. Aksine, anayasanın padişahın egemenliğini pekiştirdiği ve halkın yönetimde doğrudan bir söz hakkının olmadığı görülmektedir (Tanör, 2006: 136). Bu nedenle, Osmanlı’daki klasik mutlakiyetçi egemenlik anlayışının sürdürüldüğü anlaşılmaktadır (Okandan, 1948: 149).

Padişahın yetkileri arasında meclisi toplamak, tatil etmek ve feshetmek gibi mutlak yetkiler bulunurken, yürütme organı olarak Meclis-i Vükela (Bakanlar Kurulu) yalnızca padişaha karşı sorumludur (Akşin, 2014: 155). Padişahın kararları, herhangi bir meclis denetimine tabi olmamakla birlikte, anayasa karşısında da sorumsuz bırakılmıştır (Berkes, 2018: 335). Bu nedenle, Kanun-i Esasi gerçek anlamda bir anayasal monarşi getirmemiş, yalnızca padişahın yetkilerini hukuki bir çerçeveye oturtmuştur (Tanör, 2006: 141).

1876’da ilan edilen Kanun-ı Esasi ile başlayan meşrutiyet rejimi, kısa ömürlü olmuş; 14 Mart 1878 tarihinde II. Abdülhamid tarafından Meclis-i Mebusan’ın feshedilmesiyle kesintiye uğramıştır. Bu dönemde patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), anayasal sistemin işlevselliği açısından bir dönüm noktası olmuştur. II. Abdülhamid’in meclisi feshetmesiyle kesintiye uğramıştır. Osmanlı-Rus Savaşı’nın (93 Harbi) başlamasıyla birlikte, meclisin ülkeyi yönetme kapasitesinin yetersiz olduğu öne sürülerek anayasal yönetim askıya alınmıştır (Tunaya, 2016: 39). I. Meşrutiyet ve Kanun-i Esasi, Osmanlı Devleti’nde anayasal monarşi yönünde atılmış önemli bir adım olmasına rağmen, padişahın geniş yetkileri nedeniyle demokratik bir sistem oluşturulamamıştır. Ancak bu süreç, Osmanlı toplumunda anayasa ve meşruti yönetim fikrinin gelişmesine katkı sağlamış, nihayetinde II. Meşrutiyet’in ilanına zemin hazırlamıştır.

2.3. II. Meşrutiyet’in İlanı

1908 yılında başlayan II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı İmparatorluğu’nun son yıllarına denk gelmektedir. Bu dönem, imparatorluktan milli devlete geçiş süreci olarak adlandırılabilir gibi, Osmanlı’nın tasfiyesiyle Cumhuriyet’in yapılanmasını hazırlayan bir süreç olarak da değerlendirilebilir. Fikir akımlarının incelenmesi açısından bu dönem adeta bir laboratuvar niteliğindedir. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu siyasi ve sosyal sıkıntılar, onu yıkılmanın eşiğine getirmiştir. Avrupa’da meydana gelen gelişmelerle birlikte, etnik gruplar arasında ulus bilincinin güçlenmesi,

çok uluslu bir yapıya sahip Osmanlı Devleti'nde kargaşaya yol açmıştır. Bu durum karşısında Osmanlı aydınları “*Devlet nasıl kurtulur?*” sorusunu gündeme getirmiş; bu soruna yönelik çeşitli uygulamalar ve fikirsel teoriler geliştirmişlerdir. Söz konusu teoriler, tarihi platformda siyasi düşünce akımları olarak anılmaktadır.

Osmanlı-Rus Savaşı'nın (1877-78) ortaya çıkardığı siyasi ve ekonomik krizler, bu sürecin sürdürülebilirliğini olumsuz etkilemiştir. II. Abdülhamid, 1878 yılında meclisi feshederek mi mutlak monarşibir yönetim anlayışını devreye koymuştur (Ahmad, 2019; Berkes, 2018). Bu dönemde siyasi muhalefetin bastırılması, basın üzerinde sansür uygulanması ve bazı aydınların sürgüne gönderilmesi gibi uygulamalar öne çıkmaktadır (Berkes, 2018: 335- 336). Bununla birlikte, dönemin ekonomik ve eğitim reformları gibi pozitif gelişmeleri de dikkate alınmalıdır. II. Abdülhamid, merkezi otoriteyi güçlendirme hedefiyle Tanzimat dönemi politikalarını belirli ölçüde devam ettirmiş, ancak anayasal yönetimi askıya alarak bireysel otoritesini ön plana çıkarmıştır. Bu süreçte, II. Abdülhamid'in politikalarına yönelik farklı tutumlar sergilenmiştir. Padişaha destek verenler arasında devletin bekası ve düzenin korunması açısından merkezi otoritenin önemini vurgulayan Ahmet Cevdet Paşa dikkat çekmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, Osmanlı hukuk sistemi ve idari yapısının modernizasyonunda önemli katkılarda bulunmuş bir devlet adamı olarak, meclisin kapatılmasını padişahın otoritesini güçlendirme çabası bağlamında desteklemiştir. Buna karşılık, anayasal yönetimin sona erdirilmesi, özellikle Jön Türkler gibi reform yanlısı gruplar tarafından yoğun eleştirilere konu olmuştur. Bu bağlamda, I. ve II. Meşrutiyet dönemleri arasındaki bu süreç, Osmanlı modernleşmesinin farklı yönlerini anlamak için önemli bir tarihsel laboratuvar işlevi görmektedir. II. Abdülhamid'in merkeziyetçi yönetimi ile meşrutiyet yanlısı hareketlerin çatışması, dönemin sosyo-politik dinamiklerini ve Osmanlı aydınlarının farklı yaklaşımlarını inceleme açısından zengin bir kaynak sunmaktadır (Oğuz, 2013:114).

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Batıcılık, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi düşünce akımları belirginleşmiştir. Osmanlı'nın kurtuluşuna farklı açılardan yaklaşan bu akımlar, II. Abdülhamit yönetimine karşı çıkarak devletin çöküşünü engellemek için çeşitli çözümler önermiş ve yayımladıkları eserlerle, kurdukları cemiyetlerle fikirlerini desteklemişlerdir. İmparatorluğun çok uluslu yapısı, Osmanlıcılık düşüncesinin doğmasına zemin hazırlamış; kurucu unsurun Türkler olması Türkçülük akımını güçlendirmiş; Osmanlı Devleti'nin, teokratik ve monarşik bir devlet

yapısı (Armağan, 2011: 38), İslamcılık akımına kapı aralamıştır (Tunaya, 2016: 54). Batılılaşma ise her dönemde hissedilen bir gereksinim halini almıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte, Osmanlı siyasetinde büyük bir dönüşüm yaşanmış ve farklı fikir hareketleri daha açık bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Türkçülük fikri, Osmanlı aydınları arasında hızla yayılarak İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde güçlü bir konum kazanmıştır. İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğü benimsemesiyle birlikte, Osmanlı Devleti'nde Türk kimliği resmi olarak vurgulanmaya başlamış ve eğitim, dil ve kültür politikalarında önemli değişiklikler yapılmıştır (Ahmad, 1999: 40).

Avrupa, gayrimüslimler, liberaller ve Jön Türkler, meşrutiyetin askıya alınmasını onaylamamışlardır. Bu süreçte, Türk aydınları arasında ortak bir fikir veya çözümden önce, derin bir endişe ve korku ortaya çıkmıştır. Aydınlar göre, Osmanlı Devleti yıkıma ve parçalanmaya sürüklenmekteydi. Bu endişeyle Jön Türkler, “*Bu gidiş nasıl durdurulur?*” ve “*Osmanlı Devleti nasıl kurtulur?*” gibi sorularla çözüm arayışına yönelmişlerdir. Büyük devletlerin ve gayrimüslim toplulukların devlet bütünlüğüne yönelik olumsuz tavırları, muhalefeti hem endişeye hem de çözüm arayışına sevk etmiştir (Şengül, 2006: 36). Tüm bu çabalar, düşünce akımlarının kurtuluş yolu olarak gündeme gelmesini sağlamış ve her akımı temsil eden kişiler, görüşlerini yayımladıkları eserlerle Osmanlı ve tüm dünyaya duyurmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin modernleşme ve yönetim reformlarına ilişkin sürecinde, II. Meşrutiyet'in ilanı önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bu süreçte, Osmanlı tebaasının eşit haklara sahip olması amacıyla çeşitli kongreler düzenlenmiş ve bu kongrelerde önemli bildiriler yayımlanmıştır. Ancak, bu çabalar dönemin siyasi atmosferinde tartışmalı bir zemin yaratmıştır. Örneğin, Reval Görüşmeleri'nin gerçekleşmesi, Osmanlı kamuoyunda ve aydın çevrelerinde geniş çapta tepkilere neden olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı siyasi tarihinde derin etkiler yaratan bir dönüm noktasıdır. Bu sürecin başlangıcı, Niyazi Bey ve Enver Bey liderliğinde bir grup asker ve sivilin silahlı bir direniş başlatmasıyla şekillenmiştir. Dağa çıkarak isyan hareketi başlatan bu grup, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkinliğini artırmış ve nihayetinde 23 Temmuz 1908 tarihinde Manastır'da Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır (Ahmad, 2019: 27). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskıları ve halkın meşruti rejime duyduğu destek, II. Abdülhamid'in anayasal düzene yeniden geçişi kabul etmesini sağlamıştır. 23-24 Temmuz 1908 tarihlerinde ilan edilen II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve toplumsal yapısında köklü değişikliklerin önünü

açmıştır. Modernleşme çabalarının önemli bir aşaması olarak bu gelişme, Osmanlı reform hareketlerine yeni bir ivme kazandırmış ve anayasal yönetim geleneğini güçlendirmiştir (Kaan, 2021:349).

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal, siyasi ve kültürel yapısında önemli değişimlere zemin hazırlayan bir süreç olarak değerlendirilmelidir. Bu dönemde, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, imparatorlukta yaşayan farklı etnik gruplar arasında “*Osmanlı*” kimliği yaratma çabası, toplumsal birleştiricilik hedefi taşımakla birlikte, özellikle Müslüman olmayan unsurlar arasında ciddi tepkilere yol açmıştır. Bu durum, Osmanlı toplumsal yapısında mevcut olan ayrışmaların daha da derinleşmesine ve siyasi bir karmaşa ortamının doğmasına neden olmuştur (Kerimoğlu, 2012: 177). Bu bağlamda, İttihat ve Terakki'nin Osmanlılık politikası, dönemin milliyetçilik akımlarıyla da çelişerek, devlet içinde toplumsal çatışmalara zemin hazırlayan bir unsur olarak öne çıkmıştır. Bernard Lewis'in değerlendirmesine göre, 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle eski siyasal düzenin yıkılması ve yeni bir sistemin inşası, modern Türkiye'nin doğuşuna uzanan Türk Devrimi'nin biçimsel bir başlangıcı olarak görülmelidir (Lewis, 2022: 649). Bu değişim, yalnızca siyasi değil, aynı zamanda kültürel dönüşümlerin de tetikleyicisi olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet'in ardından basına uygulanan sansürün kaldırılması, Osmanlı İmparatorluğu'nda özgür düşüncenin yayılmasına katkı sağlamış ve çeşitli fikirlerin ifade bulduğu bir platform olarak basını ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda, 1908-1909 yılları arasında yalnızca İstanbul'da 353 civarında gazete ve derginin yayımlanması, dönemin fikir çeşitliliğini ve düşünce hayatındaki dinamizmi açıkça ortaya koymaktadır (Dağlar, 2008: 141-142).

II. Meşrutiyet'in toplumsal dönüşümdeki rolünü anlamak açısından önemli bir gösterge olarak değerlendirilebilir. II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'da yayımlanan Tanin, Volkan ve İkdam gazeteleri, dönemin ideolojik çeşitliliğini yansıtan önemli yayın organları arasında yer almıştır (Koloğlu, 1998: 91). Her bir gazete, sahip olduğu ideolojik duruş doğrultusunda bir yayın politikası benimsemiş ve bu doğrultuda basın dünyasında kendine bir yer edinmiştir. II. Meşrutiyet'in özgürlükçü atmosferi, dönemin basın diline de yansımış, gazete ve dergilerde kullanılan ifadelerde daha serbest ve çoğulcu bir yaklaşım benimsenmiştir. Gazetelerde ele alınan temel konulara genel bir çerçevede bakıldığında, ağırlıklı olarak hak ve hürriyet temalarının işlendiği görülmektedir. Yeni rejimin “*özgürlük*” ve “*adalet*” ilkelerine dayalı olacağına dair yaygın bir beklenti, bu dönemdeki yazılı basının temel düşünce yapısını şekillendirmiştir

(Dağlar, 2008: 145). Bu özgürlükçü hava, yalnızca basın dünyasında değil, aynı zamanda toplumun siyasi ve sosyal yaşamında da etkili olmuş, bireylerin düşüncelerini rahatlıkla ifade edebildiği bir ortam yaratmıştır (Doğan, 1998: 365). Ancak bu özgürlük ortamı, zamanla özgürlük söyleminin yanlış yorumlanması gibi bazı olumsuz sonuçlara da zemin hazırlamıştır. Toplum içinde, özgürlük kavramını her türlü davranışı meşru kılacak bir araç olarak gören bireyler ortaya çıkmış ve bu durum toplumsal huzursuzluklara yol açmıştır. Örneğin, 31 Mart Olayı, bu özgürlük söyleminin radikal ve kontrolsüz bir şekilde yorumlanmasının toplumsal çatışmaları tetikleyen bir sonuç olarak değerlendirilmiştir (Dağlar, 2008: 158).

II. Meşrutiyet dönemi, Türk kimliği etrafında şekillenen fikirlerin en yoğun tartışıldığı dönemlerden biri olmuş ve Ziya Gökalp gibi düşünürlerin çalışmalarıyla Türkçülük, modern Türkiye'nin temel ideolojik çerçevesini belirleyen en önemli unsurlardan biri haline gelmiştir. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar uzanan bir dönüşümü ifade etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK FİKRİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

3.1. Osmanlı'da Milliyetçiliğin Ortaya Çıkış Süreci ve Yayılma Sebepleri

Osmanlı Devleti, 19. Yüzyıla kadar büyük iç sorunlarla karşılaşmadan varlığını sürdürebilmiş olsa da, bu yüzyıldan itibaren hem iç hem de dış etkenler nedeniyle ciddi sıkıntılar yaşamaya başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ni en çok etkileyen unsurlardan biri, Avrupa'da yükselen milliyetçilik düşüncesi olmuştur. Milliyetçilik akımı, Osmanlı topraklarında farklı aşamalarda etkisini göstermiştir. İlk olarak Fransız İhtilali'nin yaydığı fikirler dolaylı bir etki yaratırken, Napolyon Bonapart'ın 1798'de Mısır'ı işgali ile bu etki doğrudan hissedilmeye başlanmıştır. Fransızların Mısır'da geçirdiği birkaç yıl boyunca Osmanlı yönetimi altındaki halklar, özellikle Araplar arasında milliyetçilik bilinci artmıştır. Bu süreçte Fransızlar, Mısırlı öğrencilere Avrupa'da eğitim imkânı sunmuş, misyoner faaliyetlerle Osmanlı karşıtı düşünceler yaymış ve Mısırlıları kendi tarihleri üzerinden milliyetçilik fikrine yönlendirmiştir (Garip, 2000: 207-225). Sonuç olarak, Osmanlı Devleti gerici bir yapı olarak algılanmaya başlanırken, Fransızlar yenilikçi ve ilerici bir güç olarak görülmüştür (Sati, 1985: 94-95). Bu dönemde milliyetçilik fikrinin Osmanlı topraklarında yayılması, Arap vilayetlerinde Osmanlı'ya karşı bir bağımsızlık eğilimi doğurmuş ve bu hareket Mehmet Ali Paşa'nın yönetimiyle daha da güçlenmiştir. Mehmet Ali Paşa ve ailesi, Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız bir Arap devleti kurma girişiminde bulunmuşlardır (Antonious, 1987: 81-97; Ortaylı, 2013: 109). Benzer şekilde, Balkanlar'da da milliyetçilik hareketleri etkisini göstermiş, 1804'te Sırp isyanı ve 1820-1829 yıllarında Yunan bağımsızlık mücadelesi Osmanlı'nın bütünlüğünü tehdit eden gelişmeler arasında yer almıştır. Avrupa devletleri, bu süreçte Balkan halklarını Osmanlı'ya karşı kışkırtmış, din ve milliyetçilik temelinde ayrılıkçı hareketleri desteklemiştir (Ali, 2011: 156-157).

Milliyetçilik, özellikle Fransız İhtilali ve Sanayi Devrimi gibi süreçlerin sonucunda, dil ve soy birliğine sahip toplulukların bağımsızlık ve devlet kurma arzularını körükleyen bir olgu olarak ortaya çıkmıştır (Yalçın vd., 2012: 277). Bu gelişmeler, çok uluslu yapıya sahip imparatorlukları doğrudan etkileyerek çözülme süreçlerini hızlandırmıştır. Osmanlı Devleti de, milliyetçiliğin kitleleri yönlendirici

etkisini en yoğun hisseden devletlerden biri olmuş ve bünyesindeki farklı toplulukların bağımsızlık hareketleri sebebiyle milliyetçiliğin olumsuz yansımalarına maruz kalmıştır (Uzun, 2000: 65-70). Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik sürecini anlamak için öncelikle milliyetçiliğin farklı türlerini ele almak gerekmektedir. Milliyetçilik, etnik, kültürel, siyasi ve vatandaşlık temelli olmak üzere farklı türlerde incelenebilir (Örenç, 2011: 37-38).

Osmanlı Devleti'nde etnik milliyetçilik, özellikle Balkanlar'daki Hristiyan unsurlar arasında yayılmış, Sırp'ların 1804'te isyanı, Yunanistan'ın 1821'de Osmanlı'ya başkaldırması ve 1830'da bağımsız bir devlet olarak Osmanlı'dan ayrılması gibi süreçlerle belirginleşmiştir (Turan, 2018: 162). Bu süreçte Batılı devletler, Osmanlı içindeki gayrimüslim toplulukları destekleyerek Osmanlı Devleti'ne karşı bir milliyetçi isyan dalgası oluşturmuşlardır (Uzun, 2010: 1). Bu hareketlerin Osmanlı üzerindeki etkileri Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Fermanları ile kontrol altına alınmaya çalışılmış, ancak bu çabalar milliyetçilik fikrinin Müslüman unsurlar içinde de yayılmasını engelleyememiştir (Örenç, 2011: 62-63). Osmanlı tebaası içinde Bulgarlar, Karadağlılar ve Ermenilerin yanı sıra Müslüman unsurlardan Arnavutlar, Araplar ve Kürtler de ulusçuluk fikrine yönelmeye başlamıştır (Turan, 2018: 163).

Osmanlı Devleti'nde Türkçülük hareketi, başlangıçta bir siyasi ideolojiden çok, kültürel birliktelik çerçevesinde gelişmiş, Türk dili ve tarihi üzerine çalışmalarla şekillenmiştir (Devlet, 1998: 46). Gaspıralı İsmail, "Dilde, fikirde, işte birlik" ilkesi ile bütün Türk dünyasını ortak bir kültürel yapı etrafında birleştirmeyi amaçlamış, Tercüman gazetesi ile geniş bir kitleye ulaşmıştır (Devlet, 1998: 46). Aynı dönemde Şemseddin Sami, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ağaoğlu Ahmet ve Hüseyinzade Ali gibi isimler kültürel milliyetçilik hareketini güçlendiren çalışmalar yapmışlardır (Turan, 2018: 164).

Osmanlı Devleti'nde siyasi milliyetçiliğinsistematik hale gelmesi II. Meşrutiyet (1908) ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara gelmesi ile mümkün olmuştur (Hanioğlu, 2012: 551). Ziya Gökalp, siyasi milliyetçiliği kültürel milliyetçilikten ayırarak, milletin yalnızca ırk birliğine değil, kültür ve siyaset birliğine dayanması gerektiğini savunmuştur (Gökalp, 1986: 8-11). Yusuf Akçura ise "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eserinde, Osmanlılık ve İslamcılık fikirlerine karşı Türkçülüğün devletin kurtuluşu için en uygun yol olduğunu ileri sürmüştür (Akçura, 2019: 17, 24-29). Tanzimat ve Islahat Fermanları, gayrimüslimlere eşit haklar tanıyarak Osmanlı

Devleti'nin dağılmasını önlemeye yönelik bir çabaydı (Turan, 2018: 163). Ancak milliyetçilik fikrinin Osmanlı'daki gayrimüslim unsurlar üzerinde daha güçlü etkiler yaratması, bu politikanın başarısız olmasına yol açmıştır (Hanioğlu, 1992: 149-151).

II. Meşrutiyet sonrasında kurulan Türk Ocakları (1912), Türk Derneği (1908), Türk Yurdu Dergisi (1911), Genç Kalemler Dergisi (1910-1912) gibi kurumlar, Türk milliyetçiliğinin gelişiminde etkili olmuştur (Mardin, 1991: 87-90). Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve Osmanlı'nın dağılma süreci, milliyetçiliğin devlet politikası olarak benimsenmesini hızlandırmıştır (Berkan, 1975: 14-39).

3.1.1. Milliyetçiliğin Osmanlı'daki Müslüman Topluluklar Üzerindeki Yansımaları

Milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı'daki Müslüman halklar üzerindeki etkisi, Hristiyan topluluklardan farklı bir seyir izlemiştir. Maduniyet çalışmaları (subaltern studies) yapan araştırmacılar ile Benedict Anderson ve Timothy Mitchell gibi milliyetçilik üzerine araştırmalar yapan akademisyenler, milliyetçiliğin Batılı olmayan toplumlarda, Avrupa kolonyalizmini takip eden bir fenomen olarak geliştiğini vurgulamaktadır (Deringil, 2013:170). Osmanlı sınırlarında yaşayan Müslüman halklar arasında milliyetçiliğin siyasi bir hareket olarak yaygınlık kazanması ise I. Dünya Savaşı'na kadar sınırlı kalmıştır (Kayalı, 1998: 13). Bu bağlamda Bruinessen, Osmanlı'daki Müslüman grupların kendilerini genellikle gayrimüslim topluluklara karşı konumlandıklarını ve Sünni Müslüman milleti hâkimenin bir parçası olarak değerlendiklerini belirtmektedir. Etnik milliyetçiliğin yayılması ancak 20. Yüzyılın başlarında eğitilmiş gruplar aracılığıyla başlamış ancak geniş kitleleri etkileyememiştir (Bruinessen, 2010: 131-132).

II. Abdülhamid'in Osmanlı Müslümanlarını birleştirme politikaları bağlamında, Milliyetçiliğin Osmanlı topraklarında etkisini hissettirdiği dönemde, II. Abdülhamid, Osmanlı toplumunu bir arada tutabilmek için özellikle Müslüman halkları milliyetçilik düşüncesinden uzaklaştırmaya çalışmıştır. Bunun için Arnavutluk, Kürdistan ve Arabistan gibi bölgelerde yerel halk üzerinde nüfuz sahibi olan isimleri Osmanlı başkentine getirmiş, onları İstanbul'da tutarak hem onlara ayrıcalıklar sağlamış hem de gözetim altında tutmuştur (Alakom, 2012:49). Bu şahsiyetler bazı devlet organlarında görevlendirilmiş ve maaşa bağlanmış, ancak Sultan tarafından sürekli kontrol altında tutulmuşlardır. Ancak, bu politikalar başarılı olamamış ve Kürtler, Arnavutlar ve

Araplar, Osmanlı Devleti'nin merkezileşme çabalarına karşı çıkmaya başlamışlardır (Heper, 2008:77). Bu durum Müslüman halkların yeni arayışlara girmelerine neden olmuş, bazı grupların Osmanlı otoritesine karşı direnişe yönelmesine yol açmıştır. Osmanlı'nın Musul vilayetinde Kürtler ile Araplar arasında etnik gerilimler yaşanmış, özellikle Hamidiye Alayları'nın kurulmasının ardından Kürt ve Arap aşiretleri arasında silahlı çatışmalar çıkmıştır. Bu dönemde Musul ve çevresinde, Hamidiye Süvari Alayları arasında ciddi kanlı çatışmalar yaşanmış, vilayette güvenlik büyük ölçüde sarsılmıştır (Tepeyran, 1998:335, 351).

II. Meşrutiyet döneminde İslamcı düşünürlerde, milliyetçilik fikrini İslam'ın birliği için tehlikeli görmüşlerdir. İslamcılık akımının savunucuları, Hz. Muhammed'in "kavmiyet gayreti güden bizden değildir" şeklindeki hadisini öne sürerek, milliyetçiliğin Müslümanları böleceğini ve Osmanlı'nın çöküşüne neden olacağını savunmuşlardır (Tunaya, 1962:100). İslamcı düşünürler, Osmanlı'daki dağılmayı Müslümanların dinlerini gereği gibi anlayamamaları, cehalet ve tembellik nedeniyle tefrikaya düşmeleriyle açıklamışlardır. Onlara göre milliyetçilik, İslam dünyasında bir hastalık olup, Müslümanların bu hastalıktan kurtulmaları gerekmektedir (Tunaya, 1962:9). Ancak, İslamcı düşüncenin bir bölümü, Müslüman milletlerin önce kendi kimliklerini inşa etmeleri, ardından İslam birliği içinde birleşmeleri gerektiğini savunmuştur. Bu düşünceye göre, Müslüman kavimler önce birer millet olarak gelişmeli, sonra bu milletler bir araya gelerek İslam birliğini kurmalıdır (Tunaya, 1962:14).

3.1.2. Milliyetçiliğin Osmanlı'daki Gayrimüslim Topluluklar Üzerindeki Yansımaları

Milliyetçilik, Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısında en büyük etkiyi gayrimüslim topluluklar üzerinde göstermiştir. Osmanlı tahtında bulunan II. Abdülhamid, Osmanlı'nın Balkanlar'daki gayrimüslim tebaasına yönelik olarak özerk yönetim uygulamalarını reddetmiş ve bu bölgelerde "böl ve yönet" (divide et impera) politikasını benimsemiştir (Scalbert-Yücel & Gorgas, 2011:50; Haslip, 2009:176). Bu dönemde Batı kapitalizmi Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısını ciddi ölçüde etkilemiş, özellikle Hristiyan unsurlar ile ticari ilişkiler gelişmiş ve Osmanlı içindeki Levanten toplulukları Batılı devletlerden destek alarak milliyetçi taleplerini dile getirmeye başlamışlardır (Küçükömer, 2012:69). Batılı misyonerler, eğitim ve sağlık hizmetleri bahanesiyle gayrimüslim Osmanlı tebaasını örgütlemeye çalışmış, bu süreçte Yunan, Slav ve Ermeni milliyetçiliği desteklenmiştir (Ekinci & Asoğlu, 2017:106; Bruinessen,

2010:394).

Osmanlı'nın gayrimüslim halklarının milliyetçilik fikriyle bağımsız devlet kurma girişimleri, Osmanlı Devleti'nde Balkanlaşma sürecini hızlandırmıştır (Hobsbawm, 2014:48). Fransa'nın İstanbul elçisi Sebastiani ve Fransız milliyetçi siyasetçisi Maurice Barrès, Osmanlı Devleti'ni dini bölünmelerle zayıflatma stratejisini benimsemiş, böylece Osmanlı'nın Hristiyan toplulukları üzerindeki otoritesini kırmayı hedeflemiştir (Tepedenlioğlu, 1989:119; Koloğlu, 1998:229).

Eric Hobsbawm, din ile milliyetçilik arasında güçlü bir bağ bulunduğunu vurgulamış, dinin, etnik grupları ulusa dönüştürmede önemli bir rol oynadığını belirtmiştir (Hobsbawm, 2010:89). Miroslav Hroch'un milliyetçilik skalasına göre, kiliselerin özerklik mücadelesi, ulusal hareketlerin doğuşunun habercisidir (Hroch, 2011:2019). Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin Yunan Kilisesi'nden ayrılma çabaları, milliyetçiliğin kilise temelli örgütlenmesinin bir örneği olarak görülmektedir (Gellner, 2013:58). Kellas, Hristiyan halkların milliyetçilik hareketlerinde kiliselerin büyük bir rol oynadığını ve bu durumun İrlanda, Polonya, İsrail ve Osmanlı'daki Hristiyan unsurlar için de geçerli olduğunu belirtmektedir (Özkırımlı, 2019:187).

Osmanlı Devleti'nde azınlık ve yabancı okullar, Batılı devletlerin himayesinde milliyetçi fikirlerin yayılmasında önemli rol oynamıştır. Amerikan-Ermeni, Fransız-Ermeni, Rus, Alman, Bulgar ve İngiliz okulları gibi birçok okul gayrimüslim toplulukların eğitimini sağlamış ve milliyetçi bilinci geliştirmiştir (Haydaroğlu, 2006:150). Bu okullar genellikle kiliselerin yakınlarında kurulmuş ve milliyetçiliğin eğitim yoluyla yayılmasını sağlamıştır. Osmanlı hükümeti, bu okulları denetim altına almak amacıyla 31 Ocak 1875'te bir karar çıkarmış, tüm gayrimüslim okullarının Babıali'den ruhsat almasını zorunlu kılmış ve 1894'te Türkçe öğretimi zorunlu hale getirmiştir (Yıldız, 2014:275). Ermeniler, Osmanlı'nın başkentinde 1803-1812 yılları arasında ücretsiz eğitim veren okullar açmış, 1834 yılı itibarıyla Anadolu'da 120 Ermeni okulu bulunmaktaydı (Tekeli-İlkin, 1999:106). 1902 yılına gelindiğinde Osmanlı sınırları içinde toplam 104.500 Ermeni öğrenci eğitim görmekteydi (Tekeli-İlkin, 1999:107). Ermeni basını da milliyetçiliğin yayılmasında etkili olmuş, 1890'larda Osmanlı başkentinde 20, İzmir'de 1 Ermenice gazete ve mecmua yayımlanmıştır (Basmacıyan, 2005:116). Ermeniler, 1885'te Armenakan, 1887'de Hınçak ve 1890'da Taşnaksutyun örgütlerini kurarak siyasi hareketlerini güçlendirmişlerdir (Klein, 2014: 46; Örs, 2019:301). 1890'lardan itibaren Ermeniler, Babıali önünde gösteriler

düzenlemiş ve 1894 Sason isyanı, 1895-1896 Osmanlı-Ermeni çatışmaları ve 1909 Adana olayları gibi önemli ayaklanmalara katılmıştır (Şeker, 2007:468). Rum cemaati de kiliselerinin özerk eğitim sistemi kurmasıyla milliyetçi bilinci geliştirmiştir. 1821 Yunan İsyanı, Osmanlı Devleti'nde bağımsızlık hareketlerinin başlangıcı olmuş, 1828'de Yunanistan bağımsızlığını kazanmıştır (Hülagü, 2008:21). 19. Yüzyılda Rum burjuvazisi özellikle ticaret yoluyla zenginleşmiş, bu durum Yunan milliyetçiliğini güçlendirmiştir (Faroqhi, 2010:93). Bulgarlar, Rum Ortodoks Patrikliği'nden ayrılarak 1870'te Bulgar Eksarhlığını kurmuş, Bulgar okulları ise milliyetçiliğin yayılmasında önemli rol oynamıştır (Tekeli-İlkin, 1999:105). 1867 yılında Bulgar cemiyetleri kurulmuş, 1887'den itibaren Almanya ve Avusturya'nın desteğiyle Bulgaristan bağımsızlık yoluna girmiştir (Ortaylı, 1981:3). Son olarak, 1908 Bulgaristan Bağımsızlık Bildirgesi Osmanlı tarafından tepkiyle karşılanırsa da, Bulgaristan fiilen bağımsızlığını ilan etmiş ve Osmanlı bu durumu kabullenmek zorunda kalmıştır (Tevfik, 2011: 268-269). Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik, gayrimüslim topluluklar arasında Batı'nın da etkisiyle eğitim, din ve ekonomi yoluyla gelişmiş, bu süreç Balkanlaşma hareketlerine yol açmıştır. Osmanlı hükümeti bu süreci denetim altına almak için çeşitli reformlar yapsa da, milliyetçi hareketler hızla yayılmış ve Osmanlı Devleti'nin dağılmasına sebep olmuştur. Osmanlı'daki gayrimüslim topluluklar, kilise, eğitim ve basın yoluyla milliyetçi kimliklerini pekiştirerek bağımsızlıklarını elde etmişlerdir.

3.2. Meşrutiyet Döneminde Milliyetçiliğin Bir Yansıması Olarak Türkçülük: Siyasal ve Sosyal Etkileri

Türkçülük, başlangıçta örtük birmilliyetçilik biçimi olarak hissedilmesine rağmen, belirli olaylarla açık bir fikir akımına dönüşmüştür. Özellikle Fransız Devrimi'nin etkisiyle gayrimüslim toplulukların eşit hak taleplerinin reddedilmesi veya ayrılık girişimleri, Müslüman Türk kökenlilerin ortak deneyimlerini ve aidiyet duygusunu pekiştirmiştir (Göçek, 2008: 65). Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti ile ticari ilişkilerinde azınlık gruplarıyla iş birliği yapması, Türk milliyetçiliğinin gelişimini hızlandıran önemli etkenlerden biri olmuştur. Azınlıkların ekonomik alandaki hakimiyetleri, İttihatçıların Türk unsurlarını destekleme politikalarını güçlendirmiş ve toplumsal kutuplaşmayı artırmıştır. Bu süreçte, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı ve Girit'in Yunanistan ile birleşme kararına tepki olarak Avusturya ve Yunan mallarına karşı boykotlar düzenlenmiştir. 1878 sonrası dönemde Karadeniz'in kuzeyi, Kırım ve Kafkaslar'dan Osmanlı topraklarına yoğun Müslüman göçü yaşanmıştır. Aynı zamanda,

Rusya'dan gelen Türk aydınları, Osmanlı'daki milliyetçi akımların temsilcisi olmuştur. Avrupa'nın hammadde ve pazar ihtiyacı Osmanlı ekonomisinin geleneksel üretim yapısını zayıflatırken, İngiltere ve Fransa'nın siyasi reform talepleri Osmanlı üzerindeki Batı etkisini artırmıştır. Balkan Savaşları ve Osmanlı'nın Rusya, Yunanistan ve İtalya ile yaptığı askeri çatışmalar ordunun yıpranmasına yol açmış; bu dönemde Kıbrıs, Tunus ve Mısır üzerindeki kontrolün kaybı ise siyasi ve ekonomik gerileme sürecini hızlandırmıştır. Türk milliyetçiliği, savaş, ticaret ve reform süreçlerinin etkisiyle şekillenmiş; Türk kimliğinin farklı yönlere evrilmesini tetikleyen olaylar, sosyal kırılmalarla birlikte Türkçülüğün temel dayanak noktası haline gelmiştir (Göçek, 2008: 65-67).

Türkçülüğün teorik temellerini oluşturan Ziya Gökalp ve ekibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda milli bilinçten yoksun Türk topluluklarını bir millet haline getirme çabasını üstlenmiştir. Ancak, öncelikli hedefleri toplumsal dönüşümden ziyade devletin korunması ve sürekliliğinin sağlanması olduğundan, milli devlet kurma fikrinden çok, yeni bir imparatorluk idealine yoğunlaşmışlardır (Tunaya, 2016: 137). Yusuf Akçura, dinlerin siyasi alanda değer kaybı yaşadığına dikkat çekerek, dönemin Osmanlı siyaseti açısından farklı akımları karşılaştırmış ve Türkçülüğü tek çıkar yol olarak değerlendirmiştir. Akçura, İslam'ın Türk milli bilincinin gelişiminde bir araç olarak kullanılmasını savunmuş ve milliyetçiliğin ön planda tutulması gerektiğini vurgulamıştır. Osmanlı'nın da bu eğilime uygun hareket etmesi gerektiğini belirtmiştir (Akçura, 2015: 34-35). Türkçülüğün gelişiminde genellikle göz ardı edilen Cemaleddin Afgani'ye de değinmek gerekmektedir. Müslüman dünyasında derin etkiler yaratan Afgani, milliyetçiliğin İslam dünyasının lehine kullanılabileceğini savunmuş; Müslüman milletlerin bağımsızlıklarını kazanmalarının İslam birliğinin tesisi için bir ön koşul olduğunu ifade etmiştir. Ziya Gökalp, Afgani'yi “büyük İslam müceddidi” olarak nitelendirmiştir. Yusuf Akçura ise, Afgani'nin milliyet fikrinin yayılmasındaki rolünü “bereketli tohumlar saçmak” olarak değerlendirmiştir (Kösoğlu, 2008: 219-220). Afgani'nin modernleşme ve eğitim konusundaki fikirleri, Meşrutiyet dönemindeki Türkçülük akımıyla örtüşen yönler taşımaktadır. Afgani, İslam dünyasının Batı karşısında geri kalmasının temel nedenini cehalet ve geri kalmışlık olarak görmüş; bu nedenle eğitimde reformu ve bilimsel gelişmeleri öncelikli hedef olarak belirlemiştir. Bu düşünceler, II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı aydınlarının Türk kimliğini merkeze alarak toplumsal dönüşümü savunan Türkçülük hareketiyle paralellik gösterir (Beki,

2014).

3.3. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı’da Milliyetçilik: Liberal Reformlar ve Dini Kimlikler

Osmanlı Devleti’nde milliyetçilik fikrinin ayrıştırıcı etkisi, öncelikle gayrimüslim topluluklar arasında yayılmıştır. Gayrimüslimlerin dini cemaatler şeklinde örgütlenmiş yapıları, bu fikrin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Özellikle Rum Ortodoks Patrikhanesi ile Bulgar ve Sırp özerk kiliseleri arasında yaşanan gerilimler, milliyetçi fikirlerin Balkanlar’daki etkisini artırmıştır (Karpas, 2019: 37-38). Bernard Lewis, Osmanlı’nın çöküş sürecini değerlendirirken Fransız Devrimi’nin İslam dünyasında yarattığı etkilerden bahsetmiştir. Lewis’e göre, devrimin laik ve Hristiyanlık karşıtı yapısı, bu fikirlerin İslam topraklarına nüfuzunu kolaylaştırmıştır (Lewis, 2022: 41-55). Osmanlı Devleti, Avrupa’daki gelişmeleri 1793’te sürekli elçiliklerin açılmasına kadar, Eflak ve Boğdan beyleri ile Divan-ı Hümayun tercümanları aracılığıyla takip etmiştir (Karal, 2007: 9). XVII. Yüzyılda Osmanlı’nın Avrupa ile diplomatik ilişkilerinin artması, bilgi ve fikir transferini sağlamak için yeni kaynaklara olan ihtiyacı artırmıştır. Londra, Paris, Viyana ve Berlin gibi Avrupa’nın önde gelen merkezlerine elçilikler kurulmuş; bu süreç, siyasi ve teknolojik gelişmelerin yanı sıra yeni fikirlerin Osmanlı topraklarına taşınmasını hızlandırmıştır. Lewis’in (2022: 62) belirttiği üzere, elçiler Batılı etkilerden uzak durmaya çalışsa da, beraberindeki Rum tercümanlar ve genç Türk kâtipler Batılı fikirlerle tanışmış ve bu fikirleri Osmanlı bürokrasisine aktarmıştır. Ayrıca, Osmanlı topraklarındaki Rum ailelerin çocuklarını İtalya’daki üniversitelerde eğitmesi, Avrupa’daki fikirlerin İstanbul’a aktarılmasında önemli bir kanal olmuştur (Lewis, 2022: 63). Fransız İhtilali’nin etkileri, Osmanlı toplumunda derin izler bırakmış ve bu süreçte belirgin bir rol oynamıştır. Napolyon’un Mısır’ı işgal girişimi sırasında sergilediği hoşgörölü tavırlar, Fransız devrimci fikirlerinin bölge halkı arasında sempati kazanmasına yol açmıştır. Napolyon’un “Mısır Mısırlılarıdır” ilkesi doğrultusunda yerel halkı memnun etmek amacıyla Mısırlı memurları göreve getirmesi, Fransız etkisinin bölgede kökleşmesini sağlamıştır. Ege adalarında ise Fransa, Rumlar arasında milliyetçi fikirleri teşvik etmiştir. Karal’ın (2007: 101) aktardığı Napolyon’a ait şu sözleri bu durumu özetlemektedir: “*Halkı kazanmak için elinizden geleni yapınız. Eğer halkın bağımsızlığa eğilimi varsa, bağımsızlık duygusunu körükleyiniz...*” Bu ifadeler, Fransızların stratejik hedeflerinin halk tabanında etkili bir fikir hareketi oluşturmayı amaçladığını açıkça ortaya koymaktadır.

Liberal Macar mültecilerden bazıları İslamiyet'i kabul ederek Osmanlı bürokrasisine katılmış ve bu süreçte milliyetçi ve liberal düşüncelerini Osmanlı yönetimiyle paylaşmışlardır. Kossuth gibi isimlerin Osmanlı bürokratları üzerindeki etkisi, dönemin düşünsel yapısına katkıda bulunmuştur (Emir, 2020:94-95). Balkan uluslarının yakın çevresinde gelişen milliyetçi ve liberal ayaklanmalar, çevredeki topluluklar üzerinde düşünsel etkiler bırakmıştır. Macarların oluşturduğu milliyetçi ve liberal fikirler, Osmanlı tebaasını ve Balkan halklarını derinden etkilemiştir. Eflak ve Boğdan'da yükselen liberal düşüncelerin Macar hareketlerinden ne kadar etkilendiği kesin olarak bilinmese de, Avusturya egemenliği altındaki milletlerin Macar isyanından çeşitli şekillerde etkilenmiş olduğu açıktır. Daha önce Yunan ayaklanmasını destekleyen Rusya, bu kez Eflak ve Boğdan'daki liberal fikirlerin yayılmasından rahatsızlık duyarak bölgeye müdahale etmiştir (Gürgen, 2020: 13). Ayrıca, Küçük Kaynarca Antlaşması incelendiğinde, Rusya'nın Osmanlı'daki gayrimüslim tebaayı kışkırtma faaliyetlerinin Fransız İhtilali'nden önceye dayandığı anlaşılmaktadır (Karal, 2007: 109). Bu durum, Rusya'nın döneme özgü pragmatik politikalarını ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nde liberal reformlar, toplumsal taleplerden ziyade, uluslararası diplomatik gerekliliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Avrupa'nın desteğini kazanma arayışı, özellikle İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'ya karşı konumlanma ihtiyacını içermektedir. Bu bağlamda, 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya modernleşme yolunda adımlar attığını gösteren bir reform olarak değerlendirilmektedir (Lewis, 2022: 107). Benzer şekilde, 1856 Islahat Fermanı, Kırım Savaşı sonrasında Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın desteğini sürdürme amacını taşıyarak, gayrimüslimlere yönelik yeni hakları içermiştir (Lewis, 2022: 115). Bu reformlar, Osmanlı diplomatik ilişkilerinin stratejik bir aracı olmuştur. Ancak bu fikirler, uygun sosyo-politik koşulların oluşmaması nedeniyle özellikle Türkler arasında I.Meşrutiyet'in ilanına kadar etkili olamamıştır. Osmanlı modernleşmesi, genellikle yukarıdan aşağıya bir modelle ilerlemiş ve bu süreçte halkın geniş kesimleri liberal fikirlere mesafeli kalmıştır. Hürriyet ve demokrasi gibi düşünceler, daha çok Avrupa'da eğitim gören aydınlar, Batı tarzı okullarda yetişmiş subaylar ve sınırlı bir entelektüel çevrede karşılık bulmuştur. Anadolu ise İstanbul'daki gelişmelere uzak kalarak bu fikirlerin yayılımına sınırlı katkı sağlamıştır. Milliyetçilik fikri ise Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim topluluklar arasında hızla benimsenmiş ve Avrupa devletlerinin teşvikleriyle ayrılıkçı hareketlere dönüşmüştür. Her başarılı ayaklanma, komşu milletleri cesaretlendirmiştir. Müslüman Osmanlı halkı ise dini

kimliğini ön planda tutarak uzun süre milliyetçilik fikrine mesafeli yaklaşmıştır. Bu durum, Türk milliyetçiliğinin Osmanlı topraklarında en geç gelişen milliyetçilik türü olmasına yol açmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde ise Türk milliyetçiliği, ırkçılık yerine kültürel kimlik ve vatandaşlık temeline dayalı bir anlayışla şekillenmiştir. Osmanlıcılık, Âdem-i Merkeziyetçilik, İslamcılık ve Türkçülük gibi fikir akımları, Fransız İhtilali'nin milliyetçilik etkilerini dengelemeye yönelik ideolojik çabalarlardır. Batıcılık ise Osmanlı'nın Batı karşısında sanayi, bilim ve askeri alanlardaki geri kalmışlığını aşma arayışlarının bir sonucu olarak gelişmiştir (Mutlu, 2022: 34). Müslüman nüfus ise dini kimliklerini koruma eğiliminde olmuş ve bu nedenle Türk milliyetçiliği geç bir tarihte şekillenmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde ise milliyetçilik anlayışı, ırkçılıktan ziyade kültürel kimlik ve vatandaşlık temeline dayalı birperspektifle benimsenmiştir. Osmanlıcılık, Âdem-i Merkeziyetçilik, İslamcılık ve Türkçülük gibi fikir akımları, Fransız İhtilali'nin milliyetçilik etkilerine karşı geliştirilmiş ideolojik yaklaşımlar olarak dikkat çekerken, Batıcılık ise Osmanlı'nın bilim, sanayi ve askeri geri kalmışlığını giderme amacını temsil etmiştir (Mutlu, 2022:34). Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçilik fikri, devletler üzerinde derin etkiler yaratmış ve Osmanlı Devleti gibi çok uluslu yapıların zayıflamasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti, askeri, siyasi ve ekonomik zorluklarla karşı karşıya olan bir yapıda bulunurken, milliyetçilik etkisiyle parçalanma tehlikesiyle yüzleşmiştir. Bu süreçte, dönemin aydınları ve devlet adamları, Osmanlı'nın birliğini koruma amacıyla çeşitli fikirler ortaya atmış ve bu düşünceler zaman zaman devlet politikalarını şekillendirmiştir. Ancak Batıcılık dışındaki bu ideolojik akımlar, büyük ölçüde milliyetçilik projeleri olarak değerlendirilebilir (Çilliler, 2015: 51). Bu bağlamda, Yusuf Akçura'nın Osmanlıcılık ve İslamcılık üzerine düşünceleri, farklı milliyetçilik anlayışlarının bir yansıması olarak ele alınabilir.

Osmanlıcılık, Batı'daki vatandaşlık anlayışının Osmanlı Devleti'ne adapte edilmiş hali olarak ortaya çıkmıştır (Sarıнай, 2005: 19). XIX. Yüzyılda Osmanlıcılık, Osmanlı vatandaşlık sistemine dönüşerek daha sistematik bir yapıya kavuşmuştur. Bu fikrin yayılmasında Balkanlarda yükselen milliyetçilik hareketleri ve Sırp ile Yunan isyanları önemli bir rol oynamıştır (Çilliler, 2015: 54). Osmanlıcılık, Osmanlı Devleti'ndeki fikir akımları arasında en kapsayıcı olanı olarak değerlendirilmiştir. Osmanlıcılık, Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal sorunlarına çözüm bulmak amacıyla geliştirilmiş bir ideolojidir. Temel hedefi, dini ve etnik ayrım gözetmeksizin Osmanlı topraklarında yaşayan tüm bireyleri ortak bir "Osmanlı milleti" kimliği altında

birleştirmekti. Yusuf Akçura, Osmanlıcılığı, Osmanlı vatandaşlarına eşit siyasi hak ve görevler tanıyarak, din ve soy farklılıklarına rağmen onları ABD'nin vatandaşlık anlayışına benzer bir şekilde kaynaştırma olarak tanımlamıştır (Akçura, 2011). Ancak Osmanlı halkı arasında “vatan” kavramı, bireylerin doğup büyüdüğü yerle özdeşleşirken, Fransız ve Amerikan modellerinde ise bu kavram devlet sınırları ve vatandaşlık anlayışıyla şekillenmiştir (Sarınay, 2005). Bu nedenle, Osmanlıcılık teorik olarak modern vatandaşlık ve milliyet fikrini savunsa da, halkın sosyo-kültürel gerçeklikleriyle tam anlamıyla örtüşmemiştir.

3.4. Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e Türk Milliyetçiliğinin Dönüşümü

Osmanlı Devleti'nin fetih politikalarının yalnızca batıdaki Hristiyan topluluklara karşı değil, doğudaki Müslüman topluluklara karşı da uygulanmış olduğu görülmüştür. Osmanlı yönetimi altına giren topluluklar, kendilerini herhangi bir etnik kimliğe ait hissetmemişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Müslüman ve Hristiyan tebaası arasında etnik farklılıkların vurgulanmaması, millet sisteminin oluşumuna katkı sağlamıştır. Ancak bu sistem, Fransız İhtilali'nin etkisiyle yayılan milliyetçilik anlayışı sonucu sarsılmıştır. XVIII. Yüzyılda yaşanan ekonomik, siyasi ve kültürel bozulmalar, bu yapının çözülme sürecini başlatmıştır. Ayrıca Batı'nın himayeci politikalarının etkisiyle ekonomik güç kazanan azınlık gruplar, XIX. Yüzyıldan itibaren siyasi bağımsızlık taleplerinde bulunmuşlardır (Koç Başar, 2017: 198).

Osmanlı Devleti'nde Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, Avrupa'daki monarşileri yıkan milliyetçilik anlayışının aksine, merkezi otoriteyi yeniden güçlendirmeye yönelik bir arayış olarak şekillenmiştir. XIX. Yüzyıldan itibaren Fransız İhtilali'nin etkisiyle milliyetçilik akımı Osmanlı coğrafyasında yayılmaya başlamış ve bu süreçte Osmanlıtoplumunda köklü değişimlere yol açmıştır. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nde yaşayan azınlık gruplar arasında Ulus-Devlet fikri giderek belirginleşmiş ve Balkanlar'dan başlayarak kısa bir süre içinde Orta Doğu'ya kadar genişleyen bir kimlik tartışması ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, bu gelişmeleri kontrol altına alabilmek için Islahat ve Tanzimat reformlarını yürürlüğe koymuşsa da bu reformlar beklenen sonuçları verememiş ve Osmanlı ulusu oluşturulamamıştır. Gayrimüslim tebaa arasında ise milliyetçilik hareketlerinin yükseldiği gözlemlenmiştir (Uzun 2000: 267). Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren tebaa içerisinde yaşayan Türklerdeki milliyetçilik düşüncesi, İmparatorluk ve İslam dininin etkisi altında şekillenmiştir. Türkçülük her ne kadar İslamcılık ve Osmanlıcılıktan bağımsız düşünülmemiş olsa da

Tanzimat ve Islahat fermanlarının getirdiği olumsuzluklar, bu ideolojinin ayrı bir kimlik olarak savunulması gerektiği fikrini doğurmuştur. Özellikle Kırım Savaşı sonrasında ortaya çıkan olumsuz siyasi tablo, Osmanlı coğrafyasının demografik yapısını ciddi şekilde etkilemiştir. Devletin birçok bölgesinde isyanlar ve yağmalar yaşanmış, Kırım Savaşı esnasındaki Kars cephesi mağlubiyeti sonrasında isyancı askerlerin halka karşı işlediği suçlar, toplumda derin yaralar açmıştır. Bu süreçte Müslümanlarla birlikte gayri Müslim halk da olumsuz etkilenmiş, bu durum Türk milliyetçiliğinin doğuşunda önemli bir rol oynamıştır (Badem 2007:285).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki aydınlar arasında ortaya çıkan milliyetçilik akımı, Batı'daki milliyetçilik anlayışından farklı bir çizgide ilerlemiştir. Avrupa'daki gibi devletlerden ulus-devlet yaratmayı amaçlamaktan ziyade, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesini önlemek için çözümler üretmeye odaklanılmıştır. Ancak Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanlarıyla hedeflenen "Osmanlı vatandaşlığı" kavramı, beklentileri karşılamamış ve toplumsal bir bütünleşme yaratamamıştır. Gayrimüslim tebaa, bu fermanlar sayesinde kazandığı hakları çoğunlukla Osmanlı Devleti aleyhine kullanmış, bu durum Müslüman tebaanın rahatsızlık duymasına neden olmuştur (Karpas, 2017: 121). Bununla birlikte, Osmanlı toplumundaki iktisadi dönüşüm de bu rahatsızlıkları artırmış, Hristiyan tebaanın ekonomik alanda hakimiyet kurması Müslüman tebaanın ekonomik gücünü zayıflatmış ve bu bağlamda yeni bir milliyetçilik anlayışı doğmuştur (Mardin, 1983:65).

Osmanlı İmparatorluğu, Tanzimat ve Islahat fermanlarıyla azınlık haklarını genişletmiş ve toplumun tüm kesimlerini kapsayan bir vatandaşlık anlayışını tesis etmeye çalışmıştır. Ancak bu girişim, Osmanlı Devleti içindeki azınlıkların ulus olma bilincine ulaşmaya başladığı bir döneme denk gelmiştir. Özellikle Balkanlar ve Kafkaslar'daki milliyetçi hareketlerin ivme kazanması, Osmanlı'nın bu kapsayıcı vatandaşlık projesini başarısızlığa sürüklemiştir. Osmanlı aydınları arasında Batı'daki siyasal reformlardan etkilenenler, devletin modernleşme sürecinde anayasal bir düzenin kaçınılmaz olduğunu savunmuşlardır. 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi bu görüşün bir ürünü olarak ortaya çıkmış, ancak bu anayasal düzen kısa sürede etkisiz hale getirilmiştir (Çakır, 2004: 13).

Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ekonomik sonuçları tartışılırken, asıl belirleyici etkenin 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu antlaşma, Osmanlı Devleti'nde serbest ticaretin başlamasına

neden olmuş ve özellikle Hristiyan tüccarların ticari faaliyetlerde güç kazanmasını sağlamıştır (Kütükoğlu, 2022: 112). Bu durum, Müslüman tüccarların rekabet gücünü kaybetmesine ve ekonomik açıdan zayıflamalarına yol açmıştır (Pamuk, 2017: 30). Özellikle Hristiyan tebaanın ticari faaliyetlerde güç kazanmasını ve bir orta sınıf oluşturmalarını sağlamış, bu durum Müslüman tebaanın ekonomik açıdan zayıflamasına yol açmıştır. Müslüman orta sınıfın zayıflamasıyla birlikte tarım ürünlerinin ithalatı artmış ve bu ekonomik dönüşüm Müslüman tebaanın milliyetçilik anlayışını şekillendirmiştir. Tarımsal üretim ve ticarete güçlenen Müslüman burjuvazi, bu ekonomik gücünü politik bir araca dönüştürmüş ve Türk milliyetçiliğinin gelişiminde etkili bir rol oynamıştır (Bora ve Can, 2005: 15).

Osmanlı İmparatorluğu, Kanun-i Esasi ile anayasal bir düzene geçiş yapmayı denemiş, ancak bu anayasa ile yaratılmak istenen demokratik bilinç ve toplumsal birlik sağlanamamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında anayasa askıya alınmış ve Osmanlı milliyetçiliği dini etkilerden sıyrılarak daha seküler bir kimliğe bürünmüştür. II. Abdülhamid döneminde merkezi otoritenin güçlendirilmesi ve modernleşme girişimlerinin artmasıyla birlikte, Türk milliyetçiliği devlet içinde bir siyasi araç haline gelmiştir. Bu dönemde özellikle Kafkaslar ve Balkanlar'dan Osmanlı topraklarına göç eden Müslüman nüfus, Türk milliyetçiliğinin ekonomik ve sosyal tabanını oluşturmuştur (Tepekaya, 2006: 478).

II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) ile birlikte, Türkçülük ideolojisi Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından benimsenmiş ve geniş bir örgütlenme hareketine dönüşmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin lider kadrosu, Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde Türk milliyetçiliğini merkeze almış ve bu ideolojiyi devletin temel politikası haline getirmiştir. Ancak bu dönemde İslamcılık ve Osmanlıcılık gibi diğer ideolojik yaklaşımlar da etkili olmuş, fakat Balkan Savaşları ve Arap coğrafyasındaki isyanlar, bu yaklaşımların zayıflamasına yol açmıştır (Arai, 2016: 18). Türk milliyetçiliği, bu süreçte laiklik anlayışıyla da şekillenmiş ve Osmanlı toplumunda derin bir dönüşüm yaşanmıştır (Üstel, 2017: 384).

Türk milliyetçiliği, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde siyasi bir katalizör görevi üstlenmiş ve modern Türkiye Cumhuriyeti'nin inşasında önemli bir ideolojik temel oluşturmuştur. Cumhuriyet'in ilanından sonra, Türk milliyetçiliği, Türk Ocakları gibi kuruluşlar aracılığıyla halk arasında yaygınlaştırılmış ve bu ideolojinin kültürel boyutları güçlendirilmiştir. Ancak 1930'lu yıllarda Halkevleri'nin kurulmasıyla

birlikte, Türk Ocakları kapatılmış ve Türk milliyetçiliği farklı siyasal fraksiyonlarla varlığını sürdürmüştür (Erkan, 2018: 56). 1960'lı yıllardan itibaren Türk milliyetçiliği, merkez sağ partiler ve muhafazakâr siyasi hareketler tarafından benimsenmiş ve politik bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. Türk milliyetçiliği, tarihsel süreçte bir yandan Türk kültür ve dilini koruma amacı taşıırken, diğer yandan dönemin siyasal ve toplumsal koşullarına uyum sağlayarak evrilmiş ve modern Türkiye'nin inşasında temel bir ideoloji olmuştur. Bu milliyetçilik anlayışı, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda etkili bir şekilde varlığını sürdürmüştür.

4. SONUÇ

Meşrutiyet dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, toplumsal ve entelektüel tarihinin en önemli kırılma noktalarından birini teşkil etmektedir. Bu dönemde yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal dönüşümler, sadece Osmanlı'nın çok uluslu yapısının çözülmesine ve çöküşüne zemin hazırlamakla kalmamış, aynı zamanda modern Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojik, kurumsal ve entelektüel temellerini oluşturmuştur. Milliyetçilik akımları, bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecini hızlandırırken, Türk milliyetçiliğinin bir ideoloji ve hareket olarak doğmasına da zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, Meşrutiyet dönemindeki milliyetçilik tartışmaları, yalnızca Osmanlı'nın son dönemini anlamak açısından değil, Cumhuriyet'in kuruluş sürecini kavrayabilmek için de kilit bir öneme sahiptir.

Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik fikirleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısını tehdit eden en büyük faktörlerden biri olmuş ve özellikle gayrimüslim tebaanın bağımsızlık hareketlerine zemin hazırlamıştır. Balkanlar, Kafkaslar ve Anadolu'nun farklı bölgelerinde ortaya çıkan bu hareketler, Osmanlı'nın iç dengelerini derinden sarsmış ve devleti dağılma noktasına getirmiştir. Bu süreçte Osmanlı yönetimi, çok uluslu yapıyı korumak amacıyla Tanzimat ve Islahat fermanları gibi reformlarla Osmanlıcılık ideolojisini benimsemiş, ancak bu girişim, beklenen birleştirici etkiyi yaratamamıştır. Özellikle Balkan Savaşları ve azınlıkların ayrılıkçı hareketleri, Osmanlıcılık fikrinin başarısızlığını net bir şekilde ortaya koymuş ve bu durum, Türkçülük gibi alternatif ideolojik arayışların yükselmesine neden olmuştur. Meşrutiyet döneminde Türkçülük, bir fikir akımından çıkarak siyasi ve sosyal bir harekete dönüşmüş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideolojik dayanağı haline gelmiştir. Yusuf Akçura, Ziya Gökalp ve İsmail Gaspıralı gibi isimler, Türk milliyetçiliğinin entelektüel temellerini atmış ve bu fikirlerin geniş kitlelere yayılmasını sağlamışlardır. Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" adlı eseri, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtuluşu için Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük gibi üç farklı ideolojiyi tartışmaya açmış ve Türkçülüğü en gerçekçi çözüm olarak önermiştir. Gökalp ise Türkçülüğü, sadece etnik bir aidiyetin ötesine taşıyarak kültürel, siyasal ve sosyal bir dönüşüm projesi haline getirmiştir. "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" anlayışı, Türkçülüğün modernleşme ile uyumlu bir şekilde yeniden şekillenmesine katkı sağlamış ve Türk milliyetçiliğini Osmanlı'nın çöküşünden doğan boşluğu doldurabilecek bir ideoloji

olarak öne çıkarmıştır. Meşrutiyet dönemindeki Türkçülük fikrinin geniş bir coğrafyada yankı bulduğu da göz ardı edilmemelidir. Rusya'daki Tatarlar, Kırımlılar ve diğer Türk toplulukları, bu fikirlerden etkilenmiş ve ortak bir milli kimlik oluşturma çabalarına katkı sağlamıştır. Bu dönemde kurulan Türk Derneği, Türk Ocakları ve basın dünyasında yayımlanan “Türk Yurdu” gibi dergiler, Türkçülüğün kurumsallaşmasına ve organize bir harekete dönüşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Meşrutiyet döneminde yaşanan bu ideolojik dönüşümler, Cumhuriyet dönemine doğrudan etki etmiş ve Türk milliyetçiliği, modern Türkiye'nin inşa sürecinde ana referans noktalarından biri haline gelmiştir. Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde gerçekleşen Türk Devrimi, Meşrutiyet döneminde gelişen Türkçülük fikrinin Cumhuriyet rejimi altında yeniden yorumlanmasıyla şekillenmiştir. Atatürk'ün “Ne mutlu Türküm diyene” ifadesi, Meşrutiyet dönemindeki milliyetçilik tartışmalarının Cumhuriyet ideolojisine taşınmasının en açık göstergesidir. Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi kuruluşlar, bu dönemdeki milliyetçilik fikirlerinin kurumsallaştırılması açısından önemli rol oynamış ve Türk kimliğini güçlendirme çabalarına katkıda bulunmuştur.

Meşrutiyet dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısının çözülmesi ve milli kimlik temelli bir devlet modeline geçişin zorunlu hale geldiği bir süreç olmuştur. Bu dönemde şekillenen milliyetçilik akımları, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde hem bir son hem de yeni bir başlangıç olarak değerlendirilmelidir. Osmanlı'nın son dönemindeki bu ideolojik arayışlar, modern Türkiye'nin inşa sürecinde temel bir laboratuvar işlevi görmüş ve Türk milliyetçiliğinin, hem siyasi hem de kültürel bir ideoloji olarak Cumhuriyet'in temellerini atan en önemli unsurlardan biri olmasını sağlamıştır.

Meşrutiyet dönemindeki milliyetçilik tartışmalarının ve bu sürecin oluşturduğu ideolojik mirasın, Türk modernleşmesinin temelini attığı ve sonraki dönemlerde şekillenmeye devam ettiği açıktır. Bu dönemde milliyetçilik, yalnızca Türk kimliğinin inşasında bir araç olmakla kalmamış, aynı zamanda imparatorluk bakiyesinden yeni bir ulus-devlet yaratma sürecinde yönlendirici bir güç olmuştur.

Osmanlı'nın çok uluslu yapısının çözülmesiyle ortaya çıkan kimlik ve aidiyet arayışları, Türk milliyetçiliğini, bir anlamda Osmanlı'nın son dönemindeki ideolojik ve toplumsal boşluğu doldurabilecek bir çözüm olarak ortaya çıkarmıştır. Bu çözüm, Cumhuriyet'in ilanından sonra daha sistematik bir şekilde ele alınmış ve bir devlet ideolojisi haline getirilmiştir. Türk milliyetçiliğinin Meşrutiyet döneminden

Cumhuriyet'e kadar süregelen evrimi, aynı zamanda toplumsal yapıyı yeniden şekillendirmiştir. Meşrutiyet döneminde başlayan reform hareketleri ve Türkçülük fikrinin kurumsallaşması, Cumhuriyet döneminde halkın daha geniş kesimlerini kapsayan bir projeye dönüşmüştür.

Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan Türkçülük hareketi, sadece bir fikir ve siyaset akımı olarak değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal bir mobilizasyon aracı olarak da etkili olmuştur. Bu dönemde şekillenen Türk milliyetçiliği, Osmanlı'nın son yıllarında yaşanan iç ve dış krizlerin yarattığı kimlik bunalımına bir cevap olarak ortaya çıkmış, bu kimlik inşası Cumhuriyet döneminde daha geniş bir ulusal vizyonla bütünleşmiştir. Bu süreçte, milliyetçiliğin birleştirici ve mobilize edici gücü, yalnızca siyasi bir ideoloji olmanın ötesine geçerek toplumun her kesimine nüfuz etmiş ve modern Türkiye'nin sosyal dokusunun temel unsurlarından biri haline gelmiştir.

Türk milliyetçiliği, Meşrutiyet döneminden itibaren başlayan bu uzun süreçte, hem Osmanlı'nın hem de Cumhuriyet'in dönüşümünde merkezi bir rol oynamış ve Türk modernleşmesinin en güçlü taşıyıcılarından biri olmuştur. Bu nedenle, Meşrutiyet dönemi milliyetçilik akımları, yalnızca bir tarihsel süreç olarak değil, aynı zamanda modern Türkiye'nin ideolojik temellerini anlamak için de bir anahtar niteliğindedir. Bu sürecin derinlemesine incelenmesi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin karmaşıklığını ve bu dönüşümün Türkiye'nin bugünkü kimliğini nasıl şekillendirdiğini anlamamıza olanak tanımaktadır.

KAYNAKÇA

- Ababakr, F. A. (2020). *Osmanlı Devleti'nde Milliyetçilik Akımları: Musul, Bağdat ve Basra Örnekleri 1908 – 1918*. [Yayınlanmış Doktora Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Ahmad, F. (1996). *İttihatçılıktan Kemalizme*. (Çev. Fatmagül Berkday Baltalı). Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2012). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. (Çev. Yavuz Alogan). Kaynak Yayınları.
- Ahmad, F. (2019). *İttihat ve Terakki: 1908-1914*. Kaynak Yayınları.
- Akçura, Y. (1998). Geç Kalmış Bir Başlangıç. *Türk Yurdu Dergisi*, C.1(12), 188-202. Tutibay Yayınları, Ankara.
- Akçura, Y. (2015). *Türkçülüğün Tarihi*. (Haz. Erol Kılınç). Ötüken Neşriyat.
- Akçura, Y. (2019). *Zamanımız Avrupa Siyasi Tarihi (Tarih-İ Siyasi Ders Notları 1929-1930-1931 4'üncü, 5'inci, 6'ıncı Tedris Seneleri)*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Akdaş, H. (2016). *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarının Taaddüd-i Zevcât Konusundaki Tartışmaları*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Akdaş, H. (2016). *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımlarının Taaddüd-i Zevcât Konusundaki Tartışmaları*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Akgül, M. (2012). *Türk Modernleşmesi ve Din*. Çizgi Kitabevi.
- Akın, İ. (1999). *Türk Devrimi Tarihi*. Beta Yayınları.
- Akıncı, A. (2014). Milliyetçilik Kuramları. Cumhuriyet Üniversitesi, *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1), 131-150.
- Akıncı, A. (2019). Milliyetçiliğin Kökenleri: Etnisite/Ulus (Millet) İlişkisi. *İnsan ve İnsan Dergisi*, 6 (21), 413-430.
- Akşin, S. (2012). *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*. İmaj Yayınevi.
- Akşin, S. (2014). *Siyasi Tarih Türkiye Tarihi 3-Osmanlı Devleti 1600-1908*. Cem Tarih Yayınları.

- Aktaran, N. (2021). *II. Meşrutiyet Dönemi İslamcılık Akımının Medrese Algısı (1908-1918)*. [Yayınlanmış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Ali, O. (2011). *Elhereke El-Kürdiye Elmaasire Diraset Tarihiye Vesaikiye 1833–1946*. Beyrut: Tefsir Yayınevleri ve Matbaası.
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. Metis Yayınları.
- Antoniyos, G. (1987). *Yıkzat Elarab (Çev. N. Esed ve I. A'bas)*. Beyrut: Dar İlim Lil-Melayin.
- Arai, M. (2016). *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2010). *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Alkım Yayınları.
- Artuç, N. (2008). II. Meşrutiyet'in İlanı. *Doğu-Batı Dergisi*, II. Meşrutiyet (100. Yıl), 45, 70-71.
- Aykaç, Z. (2021). Cumhuriyetin Devrıldığı Siyasi Miras: II. Meşrutiyet. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 71, 635-652.
- Aşçı, E. (2018). *İttihat ve Terakki'nin Fikri Yapısı ve Siyasi Yansımaları*. [Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Badem, C. (2007). *Savaştan Barışa: 150. Yıl Dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 284-323.
- Balaban, O. (2024). *Türkiye'de Milliyetçilik Algısı: Y ve Z Kuşakları Üzerine Bir Araştırma*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Balibar, E., & Wallerstein, I. (2017). *İrk Ulus Sınıf (Belirsiz Kimlikler)*. (Çev. Nazlı Ökten). Metis Yayınları.
- Berkes, N. (2018). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Bilgenoğlu, A. (2006). *II. Meşrutiyet Dönemi Arap Milliyetçi Cemiyetleri ve Faaliyetleri*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.
- Birecikli, İ. B. (2008). *Yüzyüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme*. *Akademik Bakış*, 2(3), 211-226.
- Bora, T. ve Can, K. (2015). *Devlet Dergâh Ocak: 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü*

Hareket. İstanbul: İletişim Yayınları.

Breuilly, J. (2001). *The State and Nationalism*. M. Guibernau & J. Hutchinson (Ed.), Understanding Nationalism içinde (s. 32-52). Polity.

Calhoun, C. (2012). *Milliyetçilik*. (Çev. S. Bilgen Sütçüoğlu). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Çakır, C. (2004). Türk Aydınının Tanzimat'la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasi Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 9-69.

Çalen, M. K. (2011). Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'in Üçlü Tasnifleri: Üç Tarz-ı Siyaset ve Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muâsırlaşmak. *Türk Yurdu Dergisi*, 31 (63):289, 292-297.

Çalen, M. K. (2019). Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'e Göre Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuş Dönemi İçin Bir Dönemleştirme Teklifi. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2019, 1 (1), ss. 1-16.

Çavdar, T. (2013). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*. İmge Kitabevi.

Çelik, H. B. (2022). *Millet ve Milliyetçilikten Milletler ve Milliyetçiliklere: Postmodern Dönemde Milliyetçilik*. [Yayınlanmış Doktora Tezi]. Hacı Bayram-ı Veli Üniversitesi.

Çeviker, H. C. (2022). II. Meşrutiyet Döneminde Meydana Gelen Bir Hükümet Darbesi: 23 Ocak 1913 Babıali Baskını. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(1), 159-170.

Çilliler, Y. (2015). Modern Milliyetçilik Kuramları Açısından 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu Fikir Akımları. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10(2), 45-65.

Çoban, F., & Burulday, A. F. (2015). Yunan Milliyetçiliğinin ve Mütakabiliyet İlkesinin Yunanistan'daki Müslüman-Türk Azınlığın Haklarına Etkileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(38), 340-350.

Çuhadar, C., & Özden, H. (2022). S. Ahmet Arvası'nın Millet ve Milliyetçilik Anlayışı. *Türkav Kamu Yönetimi Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 1-32.

Dağlar, O. (2008). II.Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basınındaki Yansımaları (1908). *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38, 141-159.

- Demir, A. (2018). Hüseyin Nihal Atsız'ın Türkçülük Mücadelesinin Türk Devlet Yönetimindeki Algılanış Biçimi Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 170.
- Demir, Ş. (2011). Tanzimat Döneminde Bir Devlet Politikası Olarak Osmanlıcılık. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (29), 331-348.
- Demirci, F. (2001). Bir Siyasal Düşünür Olarak Ahmet Ağaoğlu (1869-1939). *Liberal Düşünce Dergisi*, 6(23), 16-37.
- Durdu, M. B. (2003). Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14, 291- 318.
- Durmaz, F. (2015). 93 Harbi'nde Büyük Güçlerin Politikaları ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 103-122.
- Emir, S. (2020). *Avrupa'da İhtilaller Dönemi (1789-1848) ve Mutlak Monarşinin Çöküşü*. [Yüksek Lisans Tezi]. Malatya İnönü Üniversitesi.
- Engelhardt, E. P. (2017). *Türkiye ve Tanzimat*. (Haz. E. Kılınç). Ötüken Neşriyat.
- Erkan, Ü. (2018). Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu: *Türk Yurdu Dergisi* (1911-1931). Akademisyen Kitabevi.
- Ertan, T. F., & Örs, O. (2018). Milliyetçiliğin Müphemliği: Milliyetçilik Nedir? Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, *Atatürk Yolu Dergisi*, (62), 39-84.
- Garip, H. G. (2000). *Fi Sebil İlake Selime Beyinel A'rube Velislam Behs Fi Tarih ve Elaydiyolocia*. 1. Baskı. Beyrut: Dar Eltelhîa Yayınevleri.
- Gellner, E. (2013). *Uluslar ve Ulusçuluk*. (Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksü Özdoğan). Hil Yayınları.
- Georgeon, F. (2008). *Yusuf Akçura. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, C. 4. İletişim Yayınları.
- Göçek, F. M. (2008). *Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*. İletişim Yayınları.
- Gökalp, E. (2007). Milliyetçilik: Kuramsal Bir Değerlendirme. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 279-298.

- Gözler, K.(Ed.). (Erişim Tarihi: 22.03.2020). Türk Anayasaları.
- Gümüő, M. (2007). *1848 İhtilalleri Sonrasında Osmanlı Devleti'ne Sığınan Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Modernleşmesine Etkileri*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Gazi Üniversitesi.
- Gündüz, M. (2007). *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları: İçtihat, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*. Ankara: Lotus Yayınları.
- Güner, F. (2008). *Milliyetçilik Akımına Bir Alternatif Olarak Osmanlıcılık Hareketi*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Abant İzzet Baysal Üniversitesi.
- Gürgen, Y. (2020). 1848 İhtilali'nden Sonra Eflak'ın Yeniden Yapılanmasına Dair Bir Değerlendirme: Stirbei'in Müesses Nizam Arayışları (1849-1851). Tokat *Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 11-23.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). *Türkçülük. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.5. (1. Baskı) İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985). *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. (2. Baskı) İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1992). *Batılılaşma*. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 5, 148– 152.
- Hroch, M. (2011). *Avrupa'da Milli Uyanış (Toplumsal Koşulların ve Toplulukların Karşılaştırmalı Analizi)*. (Çev. Ayşe Özdemir). İletişim Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2010). *Milletler ve Milliyetçilik*. Ayrıntı Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2005). *İmparatorluk Çağı 1875-1914*. (Çev. Vedat Aslan). Dost Kitabevi.
- Hurç, R. (1997). Osmanlılarda Son Devir Hareketleri. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2).
- Jaffrelot, C. (2010). *Bir Milliyetçilik Kuramı İçin. A. Dieckhoff & C. Jaffrelot (Haz.), Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek – Kuramlar ve Uygulamalar içinde* (s. 23-82). İletişim Yayınları.
- Jelavich, B. (2006). *Balkan Tarihi: 18. ve 19. Yüzyıllar*. (Çev. İhsan Durdu). Küre Yayınları.

- Kaan, N. (2019). *Meşrutiyet Dönemi: Volkan Gazetesi'nde Meşrutiyet Düşüncesi (1908-1909)*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Kırklareli Üniversitesi.
- Kaan, O. (2021). II. Meşrutiyet Dönemi Siyasal Gelişmelerinin Türkiye Demokrasi Tarihine Etkileri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 345-368.
- Kansu, A. (2017). *1908 Devrimi*. İletişim Yayınları.
- Kara, İ. (2003). *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. Dergah Yayınları.
- Kara, İ. (2011). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I*. Dergah Yayınları.
- Karadağ, A. & Yaman, H. (2018). Üç Farklı Milliyetçilik. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 9(2), 84-108.
- Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi: VIII. Cilt: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karaman, H. (2002). *Efgâni, Cemaleddin*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.10.
- Karataş, C. (2009). *II. Meşrutiyet Dönemi Fikir Hareketleri ve Türk Edebiyatına Yansımaları*. [Yayınlanmış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Karpat, H. K. (2017). *Osmanlı'da Milliyetçiliğin Toplumsal Temelleri*. Timaş Yayınları.
- Kılıç, Y. T. (2009). Nationalismus: Ulusçuluk mu Milliyetçilik mi? Kavramın Çevirisi Üzerinden Türkiye'de Ulusçuluk Söylemlerine Genel Bir Bakış. *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2(22), 35-51.
- Koç B. C. (2017). Osmanlı Millet Sisteminden Ulusa Geçiş. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 23(1), 195-231.
- Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Koloğlu, O. (2003). *Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, (1), 68-93.
- Korkmaz, T. (2016). *Tipolojik ve Kuramsal Bağlamda Milliyetçilik ve Anadoluçuluk*. Binyıl Yayınevi.

- Kösoğlu, N. (2008). *Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Doğuşu. Modern Türkiye 'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik, (C.4). İletişim Yayınları.*
- Kurtuluş, A. (2020). *Milliyetçilik ve Yenileşme Hareketlerinin Tanzimat Fermanı Sonrasında Ortaya Çıkan Osmanlıcılık İslamcılık ve Türkçülük Üzerindeki Etkileri.* [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi.
- Kushner, D. (1979). *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908).* Kervan Yayınları.
- Lewis, B. (2022). *Modern Türkiye 'nin Doğuşu.* Türk Tarih Kurumu.
- Mardin, Ş. (1964). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908.* Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi.* İletişim Yayınları.
- Michelet, J. (1967). *Fransız İhtilali Tarihi.* (Çev. Hamdi Varoğlu). Millî Eğitim Basımevi.
- Mutlu, K. (2022). *Yusuf Akçura 'nın Milliyetçilik Anlayışı.* [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Batman.
- Mutlu, Ş. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu 'nda Yabancı Okullar.* [Yayınlanmış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Oğuz, A. (2013). Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi. *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 109-120.
- Okur, M. (2005). Bulgaristan Türklerinin Maruz Kaldığı Uygulamalarla İlgili Olarak Rumeli İslam Muhacirleri Cemiyeti'nin Bir Talebi. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 28, 351-361.
- Okur, M. (2008). Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Cemiyetler: İllegal Yapıdan Legal Yapıya Geçiş. *Doğubatu Düşünce Dergisi*, II. (46), 117-132.
- Ortaylı, İ. (2013). *İmparatorluğun Son Nefesi: Osmanlı 'nın Yaşayan Mirası Cumhuriyet.* İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özberk, S. (2019). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi: Milliyetçilik Kuramları Açısından Bir İnceleme.* [Yayınlanmış Doktora Tezi]. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi.
- Özcan, A. (2001). *İslâmcılık.* Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, (C. 23), 62-

- Özkan, A. (2008). Millet Milliyetçilik Milli Tarih Bağlamında Türk Yurdu Dergisi'nde Milli Tarih Oluşturma Çabaları. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15(37), 293-294.
- Özkırımlı, U. (2019). *Milliyetçilik Kuramları Eleştirel Bir Bakış*. Doğu Batı Yayınları.
- Ramsour, E. E. (2001). *Genç Türkler ve İttihat Terakki: 1908 İhtilalinin Hazırlık Dönemi*. (Çev. H. Yüncü). Kayıhan Yayınevi.
- Sander, O. (2012). *Türkiye'nin Dış Politikası*. İmge Kitabevi.
- Sarıay, Y. (1994). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*. Ötüken Neşriyat.
- Sati, E. H. (1985). *El-A'ruba Evelan*. Beyrut: Dirasat Vehdel Arabiya Merkezi.
- Selçuk, İ. M., & Doğanıılmaz, D. D. (2019). Milliyetçilik, Milli Kimlik ve Semboller: 10 Kasım 2019 Gazete Manşetlerinin İncelenmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 302-312. <https://doi.org/10.29106/fesa.733360>
- Selçuk, S. S. (2012). Düünden Bugüne Milliyetçilik: Küresel Dünyada Yükselen Sesler. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(3), 117-136.
- Smith, A. D. (2017a). *Milli Kimlik*. (Çev. Bahadır Sina Şener). İletişim Yayınları.
- Smith, A. D. (2017b). *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*. (Çev. Bilge Firuze Çallı). (1. Baskı). Alfa Araştırma Yayınları.
- Soboul, A. (1969). *1789 Fransız İnkılabı Tarihi*. (Çev. Şerif Hulusi). Cem Yayınevi.
- Sönmez S. (2011). *Milliyetçilik Üzerine: Bir Literatür Taraması*. Journal of Yaşar University, 23(6), 3855-3865.
- Şen, H. (2003). *Osmanlı'da Dönüm Noktası: III. Selim Hayatı ve Islahatları*. Fecr Yayınları.
- Şengül, T. (2006). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Siyasi Fikir Akımlarının Tarih Eğitime Yansımaları (1908–1931)*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.
- Tanıyıcı, Ş., & Kahraman: (2017). II. Abdülhamit'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam. *Medeniyet Toplum Dergisi*, 1(2), 7-31.

- Tanör, B. (1990). *Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları.13-16.
- Tepekaya, M. (2006). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Göçler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6(2), 463-480.
- Tunaya, T. Z. (1962). *İslamcılık Cereyanı*. Baha Matbaası.
- Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunç, H., & Bilir, F. (1998). Cumhuriyet Dönemi Anayasalarımızda Milliyetçilik Anlayışı ve Atatürk Milliyetçiliği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, 88-99.
- Turgaz, M. (2020). *Anılarda İttihat ve Terakki*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi.
- Turhan, M. (2015). *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*. Altınordu Yayınları.
- Uzun, T. (2015). Osmanlı Dönemi'nde Türk Milliyetçiliği İdeolojisinin Kaynakları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (28), 253-268.
- Ünal, M. (2023). *II. Meşrutiyet Dönemi Türkçülük ve Yusuf Akçura*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi.
- Üstel, F. (2017). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zernatto, G. (1944). *Nation: The History of a Word*. The Review of Politics, 6(3), 351-366. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0034670500021331>
- Zeyrek, (2014). *Balkan Devletlerinin İttifak Arayışı ve Osmanlı Devleti*. Turkish Journal of History, 57, 69-103.